

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ВЕСТНИК ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ, ПОЛИТОЛОГИЯ

BULLETIN OF YEREVAN UNIVERSITY
INTERNATIONAL RELATIONS, POLITICAL SCIENCE

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
SOCIAL SCIENCES

№ 3 (21)

ԵՐԵՎԱՆ - 2016

«ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ»

«БАНБЕР ЕРЕВАНИ АМАЛՍԱՐԱՆԻ
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ, ПОЛИТОЛОГИЯ»

«BANBER YEREVANI HAMALSARANI.
INTERNATIONAL RELATIONS, POLITICAL SCIENCE»

Գլխավոր խմբագիր՝ Միրզոյան Հ. Ղ.

Խմբագրական խորհուրդ.

Ագլյան Վ. Ռ., Ալեքսանյան Ա. Ս. (*պատասխ. խմբագիր*), Ավետիսյան Լ. Վ. (*գլխ. խմբագրի տեղակալ*), Բայբուրդյան Վ. Ա., Գոնչար Ն. Ա. (*գլխ. խմբագրի տեղակալ*), Ենգոյան Ա. Փ., Հովակիմյան Ա. Է. (*պատասխ. քարտուղար*), Պետրոսյան Գ. Հ., Սաֆարյան Ա. Վ., Միմոնյան Ա. Հ., Վարդազարյան Ս. Ե., Վարդանյան Լ. Գ., Քեռյան Գ. Ս.

Главный редактор: **Мирзоян Г. К.**

Редакционная коллегия:

Аветисян Л. В. (*зам. главного редактора*), **Аглыан В. Р., Алексанян А. С.** (*ответ. редактор*), **Байбурдян В. А., Врданян Л. Г., Вардазарян М. Е., Гончар Н. А.** (*зам. главного редактора*), **Енгоян А. П., Керян Г. М., Овакимян А. Э.** (*ответ. секретарь*), **Петросян Г. А., Сафарян А. В., Симонян А. Г.**

Editor-in-chief: **Mirzoyan H. Gh.**

Editorial Board:

Aglyan V. R., Aleksanyan A. S. (*Managing Editor*), **Avetisyan L. V.** (*Deputy editor-in-chief*), **Bayburdyan V. A., Gonchar N. A.** (*Deputy editor-in-chief*), **Hovakimyan A. E.** (*Executive Secretary*), **Keryan G. M., Petrosyan G. H., Safaryan A. V., Simonyan A. H., Vardanyan L. G., Vardazaryan M. E., Yengoyan A. P.**

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՄՓՅՈՒՌՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ՀՐԱՆՈՒՇ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

Համաշխարհայնացման ու ազատականացման գործընթացներով ապրող Երկիր մոլորակն արագ փոփոխվում է, փոքրանում, ձևավորվում են տեղեկատվական և հաղորդակցական նոր իրողություններ, և այս պայմաններում յուրաքանչյուր պետություն վերաձևակերպում է իր անելիքներն ու առաջնահերթությունները:

Սրընթաց զարգացումների հետ մեկտեղ ծառանում են նոր մարտահրավերներ՝ անհաբեկչություններ, պատերազմներ, բնակչության տեղաշարժեր, այլատյացություն, բռնություններ, հարուստ և աղքատ երկրների միջև բևեռացում, թրաֆիքինգ, թմրամոլության աճ, բնական աղետներ, աղքատություն, քաղաքական վարչակարգերի փոփոխություններ, որոնք պատճառ են դառնում նորանոր սփյուռքների ձևավորման: Այս իրավիճակում Սփյուռքը նոր դերակատարություն է ստանձնում. այն այսօր դարձել է միջազգային հարաբերությունների կարևորագույն տարր, իսկ սփյուռքագիտությունը հավակնում է իր ընդգծված տեղն ունենալու գիտությունների համակարգում:

Նախքան սփյուռքագիտության հիմնախնդիրներին անդրադառնալը, ներկայացնենք «Սփյուռք» հասկացության գիտական մի քանի սահմանում:

Դեռևս Հին Հունաստանում քաղաք-պետությունը իր բնակչությանը տեղաշարժել է դեպի գրավյալ տարածքներ և այդ մարդկանց խումբն անվանել «Սփյուռք»: «Սփյուռք» բառի հունարեն համարժեքն է «dia» ծայրից ծայր և «speirein» ցրում¹: Եբրայերենում «Սփյուռք» եզրույթը գործածվել է բնորոշելու համար հրեաների արքայը Պաղեստինից:

Ամերիկյան տեսաբան Վիլյամ Մաֆրանը «Սփյուռք» է համարում այն գաղթական համայնքները, որոնք՝

- 1) սփռվել են նախահայրենիքից (կենտրոնից) դեպի օտար (ծայրամասային) շրջաններ,
- 2) ունեն հավաքական հիշողություն, տեսլական կամ առասպել իրենց իսկական հայրենիքի, դրա գտնվելու ֆիզիկական վայրի, պատմության և նվաճումների մասին,
- 3) հավատացած են, որ անհնար է ամբողջությամբ անդամագրվել ընդունող հասարակությանը, ուստի և մասամբ օտարված են զգում իրենց,

¹ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/diaspora>

4) նախնիների հայրենիքին վերաբերվում են որպես իրենց իսկական, իդեալական հայրենիքի, ուր իրենք կամ իրենց զավակները պետք է վերադառնան,

5) հավաքական ուժերը նվիրաբերում են հայրենիքի պահպանությանը կամ վերականգնմանը, անվտանգությանն ու բարեկեցությանը,

6) շարունակում են անհատապես կամ զգայականորեն կապված մնալ այդ հայրենիքին, որով էլ պայմանավորված է նրանց համերաշխությունը և էթնոհամայնքային գիտակցությունը²:

Հրեական սփյուռքի մասնագետ Գաբրիել Շեֆերը «Սփյուռքը» սահմանում է հետևյալ բնութագրիչներով՝

1) առանձնահատուկ հավաքական ինքնության պահպանում և այդ ինքնության դրսևորման հնարավորությունների ընդլայնում,

2) հայրենիքում և ընդունող երկրում առկա ինքնակազմակերպման ձևից տարբերվող ներքին կազմակերպական համակարգի գոյություն,

3) զգալի շփումներ հայրենիքի հետ՝ իրական կապերի և խորհրդանիշների առկայություն³:

Ըստ էթնիկ հարցերով ամերիկյան փորձագետ Ռոջերս Բրուքեյքերի՝ «Սփյուռքը» յուրօրինակ պահանջ է և կեցվածք, որը բնութագրվում է հետևյալ երեք չափանիշներով՝

1. սփռվածություն. ցնցման հետևանքով կամ բռնի հեռացման պատճառով պետական սահմաններից դուրս հայտնվելը, ինչպես նաև էթնիկ հայրենիքի սահմաններից անդին հոծ համայնքներ ձևավորելը,

2. հայրենամետ կողմնորոշումը դեպի իրական կամ երևակայական (մտատիպային) հայրենիքի արժեքները՝ որպես ինքնության աղբյուր,

3. սահմանային տարանջատումը՝ ընդունող երկրի հիմնական ազգային ինքնությունից տարբերվելը, որպես Սփյուռքի պահպանման անհրաժեշտ պայման⁴:

Սփյուռքի սահմանման բարդությունը ստիպում է խորամուխ լինել այն պատճառների և պայմանների մեջ, որոնք հանգեցրել են Սփյուռքի ի հայտ գալուն⁵: Սփռվելու պատճառներից հատկանշական

---

² Տե՛ս **Safran W.**, *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return*. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 1, Volume 1, № 1 (1991), էջ 83-84, <http://europeofdiasporas.eu/sites/default/files/posts/files/3.%20Safran%20Diasporas%20in%20Modern%20Society.pdf>

³ Տե՛ս **Sheffer G.**, «Mobilized and proletarian diasporas», *American Political Sciences Review* in 1976 (Dorai et al., 1998), **Sheffer G.**, *A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics*, Gabriel Sheffer (ed.) *Modern Diasporas in International Politics*, 1986, London: Croom Helm, էջ 1-15, **Lisa Anteby-Yemini et William Berthomière**, «Diaspora: A Look Back on a Concept», *Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem*, 2005, էջ 262-270, <https://bcfrj.revues.org/257#ftn1>

⁴ Տե՛ս **Brubaker R.**, *The «Diaspora» diaspora*. *Ethnic and Racial Studies*, vol. 28, № 1, 2005, էջ 1-19, http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/brubaker/Publications/29_DiasporadiasporaERS.pdf

⁵ Տե՛ս **Sideri E.**, *The Diaspora of the Term Diaspora: A Working-Paper of a Definition*, 2008, էջ 32-47, <http://transtexts.revues.org/index247> (պետք է նկատել, որ Միդերին չի սահմանում «Սփյուռքի զարգացում» հասկացությունը):

են բռնի տեղահանումը, պետականության կորուստը, վտարումը, բռնի աքսորը կամ կամավոր տարագրումը, արտագաղթը, միգրացիան, բռնատիրական վարչակարգը: Ինքնության առանձնահատկություններին չհանձնելով՝ կարելի է առանձնացնել կրոնական (հրեական), ազգային (հայկական, հնդկական), էթնիկ (քրդական, քաշմիրի), տարածաշրջանային (կարիբյան), աշխարհամասային (աֆրիկյան) Սփյուռքի օրինակները⁶:

Հայտնի սփյուռքագետ Ֆիլիպ Կուրտինը (ԱՄՆ) «Սփյուռքը» դասակարգել է՝ հիմք ընդունելով սփյուռքյան խմբի նախնական գործունեությունը, օրինակ՝ առևտուրը: Գլոբալացման, միգրացիայի և Սփյուռքի ուսումնասիրությունների գծով տեսաբան Ռոբին Կոհենը առանձնացրել է Սփյուռքի հետևյալ տիպերը՝ որպես տուժող, զոհ (օրինակ՝ աֆրիկյան, հայկական, հրեական, պաղեստինյան), աշխատանքային (աշխատանք փնտրելու հետևանքով առաջացած, օրինակ՝ թուրքական), առևտրային (առևտրային կամ ներդրումային նպատակով, օրինակ՝ չինական, լիբանանյան), կայսերական (կայսերապաշտական նպատակներին ծառայելու համար, օրինակ՝ բրիտանական և ֆրանսիական) և մշակութային (օրինակ՝ կարիբյան)⁷:

Ըստ հայտնի սփյուռքագետ, «Diaspora» հանդեսի խմբագիր Խաչիկ Թոլոլյանի՝ «Սփյուռք» հասկացությունը մեր օրերում մի շարք իմաստներ ունի. եթե նախկինում «Սփյուռք» տերմինը կիրառվել է հրեաների, հույների և հայերի տարածումը նկարագրելու առումով, ապա այժմ ունի ավելի լայն իմաստ և ընդգրկում է այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են «ներգաղթող», «հայրենիքից վտարված», «փախստական», «աշխատանքային միգրանտ», «աքսորված համայնք», «վերահսկող համայնք» և «էթնիկ համայնք» բնորոշումները⁸: Նշելով, որ «Սփյուռքին սպառնում է լայն հասկացություն դառնալու վտանգը», Թոլոլյանը պնդում է «սահմանումների խստություն» կիրառելու անհրաժեշտության մասին⁹: Որպես եզրույթի տարբերակիչ առանձնահատկություններ՝ նա հիմնականում առանձնացնում է սփովածությունը, էթնո-ազգային ցավագին հիշողությունը, հավաքական ինքնությունը, հայրենիքի նկատմամբ ունեցած հավատարմությունը:

Նրա մեկնաբանությամբ՝ «անդրազգային» տերմինի հիմքում ընկած է «Սփյուռքը», իսկ «համաշխարհայնացում» տերմինի հիմքում՝ «անդ-

⁶ Տե՛ս **Butler K.**, Defining Diaspora, Refining a Discourse, *Diaspora* 10 (2), 2001, էջ 189-219:

⁷ Առավել մանրամասն տե՛ս **Cohen R.**, *Global Diasporas: An Introduction*. Second edition, London and New York, 2008, http://prodiasporaromana.org/wp-content/uploads/2014/01/Cohen-2008-Global-Diasporas-An-Introduction-2n-Bookos.org_.pdf

⁸ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, The Nation-State and its Others: In Lieu of a preface, էջ 4, <http://sites.middlebury.edu/nydiasporaworkshop/files/2011/04/D-1-1-1991-TololyanKhachig-nationStateanditsOthers-Preface.pdf>

⁹ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, Volume 5, Number 1, Spring 1996, էջ 3-36, <https://muse.jhu.edu/article/411228/pdf>

րագգայինը»: Խոսելով «Հայկական սփյուռքի՝ տեղահանության հետևանքով կերտված ազգայնականությունից դեպի սփյուռքյան անդրազգայնություն անցում կատարելու» մասին Թոլոյանը նշում է, որ Հայկական սփյուռքը գլոբալ երևույթ է և կազմված է տվյալ երկրին բնորոշ «էթնիկ» առանձնահատկություններ ունեցող համայնքներից: Հայկական սփյուռքի գլխավոր առանձնահատկություններն են կազմակերպվածությունը, մի շարք հաստատությունների առկայությունը, որոնք ստեղծվել են համայնքի կարիքներից ելնելով և երբեմն օժտված են նաև հստակ անդրազգային օրակարգերով: Այսպիսով, սփյուռքյան համայնքը կրում է էթնիկ և սփյուռքյան մշակութային ինքնությունների համադրությունը, ինչպես նաև քաղաքական փորձառությունը¹⁰:

Սփյուռքագետների մեծ մասը նշում է Սփյուռքի երեք հիմնական առանձնահատկություն. առաջին առանձնահատկությունն առնվազն երկու ուղղություններով սփռվածությունն է, երկրորդը՝ իրական և երեվակայական (մտատիպային) հայրենիքի միջև կապի առկայությունն է, երրորդը սփյուռքյան ինքնության մասին իրազեկվածությունն է, որը միավորում է տարբեր երկրներում ապրող հայրենակիցներին¹¹: Սրանց կարելի է ավելացնել նաև չորրորդը՝ պատմության և ժամանակի տարրը, պատմական հիշողությունը, քանի որ Սփյուռքին հատուկ է բազմասերնդայնությունը, որն անհատական միգրացիան միակցում է հավաքական պատմությանը և հիշողությանը:

Սփյուռք երևույթը հարուցում է բազմաթիվ հարցադրումներ՝ ի՞նչ կամ ո՞վ է Սփյուռքը, որո՞նք են դրա առաջացման պատճառները և հիմնական ժամանակաշրջանները, Սփյուռքը դրական, թե՞ բացասական երևույթ է, ինչպիսիք են Սփյուռքի հեռանկարները, ի՞նչ ապագա է սպասվում Սփյուռքին, ինչպիսի՞ն է կապը մայր հայրենիքի հետ, որո՞նք են նրա վերաբերման գործառույթները, որքանո՞վ է այն ընդունված տվյալ պետությունում և այլն: Այս և նման այլ հարցեր դեռևս լուրջ քննարկումների և գիտական ուսումնասիրությունների կարիք ունեն: Ճշմարտության դեմ չմեղանչելու համար նշենք, որ վերջերս ավելանում է գիտնականների հետաքրքրությունը Սփյուռքի տարբեր ապեկտների ուսումնասիրման, դրանց վերլուծության և «Սփյուռք» հասկացության մեկնաբանման նկատմամբ: Շրջանառության մեջ են դրվել այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են «սփյուռքացում» (diasporization), «վերասփյուռքացում» (rediasporization), «ասպսփյուռքացում» (de-diasporization), «սփյուռքագիտություն» (diasporology) և այլն: Սփյուռքյան (diasporic և diasporan) որոշիչը կիրառվում է՝ նկա-

¹⁰ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Elites and Institutions in the Armenian Transnation, Diaspora: A Journal of Transnational Studies, Volume 9, Number 1, Spring 2000, էջ 107-136, <https://muse.jhu.edu/article/444315/pdf>

¹¹ Առավել մանրամասն տե՛ս **Butler K.**, Defining Diaspora, Refining a Discourse, Diaspora 10 (2), 2001, էջ 189-219, <http://sites.middlebury.edu/nydiasporaworkshop/files/2011/04/Defining-Diaspora1.pdf>

րագրելու համար քաղաքացիությանը, ազգային գիտակցությանը, ինքնությանը, ցանցերին, մշակույթին, կրոնին բնորոշ երևույթներ: Համալսարաններում աստիճանաբար ընդլայնվում է Մփյուռքի հանդեպ գիտական հետաքրքրությունը, իսկ պետական համակարգը լուրջ ուշադրություն է դարձնում Մփյուռքի հետ հարաբերություններին:

Թեև ողբերգական ցնցումը և հավաքական ինքնության պահպանման ձգտումը դասական Մփյուռքին բնորոշ հատկանիշներն են, սակայն արդի ժամանակաշրջանում Մփյուռքի ձևավորման պատճառները խիստ տարբեր են կամավոր միգրացիայից:

Հատկանշական է նաև, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո ասիական և մերձավորարևելյան գաղութներից զանգվածային միգրացիա և ներհոսք է տեղի ունեցել գաղութատիրական երկրներ: Միգրացիան մի կողմից ցրում է մարդկանց՝ որպես կենտրոնախույս ուժ, իսկ Մփյուռքը նրանց կրկին միավորում է՝ որպես կենտրոնաձիգ ուժ:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ Մփյուռքը ձևավորվում է գաղթի, աքսորի, կրթական, մշակութային, աշխատանքային միգրացիայի, քաղաքական վտանգավոր իրավիճակներից խուսափելու և բազմաթիվ այլ գործոնների հետևանքով, հավաքական ինքնագիտակցության, պատմական հիշողության, հայրենիքի հետ զգացական կապի պահպանմամբ, համախմբվում է ընդհանրություն ունեցող անհատների, կառույցների և հաստատությունների լուրջ դերակատարության շնորհիվ:

Հայրենիքն ու հայրենիքի շուրջ հյուսված առասպելը, հիշողությունը սփյուռքյան ինքնագիտակցության կարևոր հիմնատարրերն են: Հայրենիքի ընկալումը և պատկանելության զգացումը ոչ միայն նպաստում են ներհամայնքային կապերի սերտացմանը, այլև խթանում սփյուռքանդամների ակտիվ ներգրավվածությունը ընդունող երկրի և հայրենիքի սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական գործընթացներում, իսկ հաճախ էլ համայնքի անդամները դառնում են պետական քաղաքականության սուբյեկտ թե՛ հայրենիքի և թե՛ ընդունող երկրների կառավարությունների համար: Մփյուռքի, հայրենիքի և ընդունող երկրի միջև առկա եռակողմ հարաբերությունների համակարգում մեծ դեր է վերապահված Մփյուռքի կարողություններին և գործունեության նպատակներին: Քաղաքականության մեջ Մփյուռքի դերի մեծացումը մարտահրավեր է արտաքին քաղաքականության որոշումների կայացման ավանդական ձևերին, իսկ համաշխարհայնացումն ավելի շատ նպաստում է Մփյուռքի չմիջնորդավորված մասնակցությանը քաղաքական հարցերին, քան սահմանափակում վերջինիս գործունեությունն օտար կառավարությունների լոբբինգով:

Արդի ժամանակաշրջանում Մփյուռքը համարվում է միջազգային համակարգի «անխուսափելի» տարր մի քանի պատճառներով: Նախ՝

սփյուռքյան համայնքները կարող են ինքնուրույնաբար ինքնակազմակերպվել դառնալով ազդեցիկ գործոն ինչպես հայրենիքի, այնպես էլ ընդունող երկրի քաղաքականության համար: Ավելին, որպես անդրազգային համայնք՝ Սփյուռքն ընդունակ է ուղղակի համագործակցելու այլ պետությունների և միջազգային կազմակերպությունների հետ շրջանցելով հայրենիքի և ընդունող երկրի կառավարություններին: Այնուամենայնիվ, ազգային պետությանն առանցքային դեր է վերապահված սփյուռքյան ինքնության ձևավորման, ինչպես նաև Սփյուռքի գործողություններն ուղղորդելու հարցերում:

Սփյուռքի բազմակողմ հարաբերությունները՝ ներհամայնքային շփումները, հայրենիքի հետ երկկողմ, Սփյուռքի, հայրենիքի և ընդունող երկրի միջև եռակողմ հարաբերությունները, ինչպես նաև Սփյուռքի ազդեցությունը միջազգային հարաբերությունների վրա ցույց են տալիս, որ Սփյուռքն օժտված է անդրազգային հատկանիշներով: Այնուամենայնիվ, Սփյուռքը, որպես անդրազգային ինքնության ցանցի ուրույն մոդել, պատմականորեն սահմանափակվել է որոշակի ազգային, էթնոկրոնական հատկանիշներով: Ազգայնականությամբ են պայմանավորված եղել Սփյուռքի ներքին փոխհարաբերությունները, քաղաքական կողմնորոշումները, ինչպես նաև տնտեսական ռազմավարությունը: Հատկանշական է, որ սկզբնական շրջանում ազատական տեսությունները Սփյուռքը դիտում էին որպես քաղաքական և սոցիալական զարգացման սոսկ անցումային փուլ, որը դատապարտված է անեացման՝ մշակութային, սոցիալական և քաղաքական հանդուրժողականության պատճառով:

Թեպետ պետությունները փորձել են կանոնակարգել միգրացիան՝ ենթադրելով, որ միգրանտ խմբերը պետք է ձեռքբազատվեն էթնիկ ինքնությունից, սակայն արտագաղթի ահագնացող ծավալների հետևանքով բազմաթիվ ազդեցիկ երկրներ հրաժարվել են ուժացման քաղաքականությունից կամ չեն կարողացել գտնել բոլորին մեկ միասնական մշակութային մեջ միավորելու բանաձևը: Երրորդ աշխարհից դեպի Արևմուտք ներգաղթողները նպաստել են բազմամշակութայնությանը և մշակութային տարբերությունների վերաբերյալ խնդիրների բարձրաձայնմանը՝ իրենց պահանջատիրության հիմք դարձնելով մարդու համընդհանուր իրավունքների առաջնայնության սկզբունքը՝ առանց հրաժարվելու ազգային ինքնությունից: Եվրոպա տեղաշարժված միգրանտները, փախստականները դրա վառ ապացույցն են: Հենց այս համատեքստում է, որ Սփյուռքը սկսել է ընկալվել ոչ թե սահմանափակ, այլ որպես համամարդկային արժեքներ կրող գաղափարական հասկացություն:

Սփյուռքները և՛ նման են, և՛ միմյանցից շատ տարբեր: Միջազգային դիվանագիտական ատյաններին զուգահեռ՝ ակտիվորեն գործում են տարբեր սփյուռքների ժողովրդական դիվանագիտության, լոբբիս-

տական և այլ կառույցներ: Սփյուռքները դարձել են կարևորագույն գործոն՝ տիրապետելով ծանրակշիռ ֆինանսատնտեսական ու սոցիալ-քաղաքական լծակների, կարողանում են տվյալ հասարակությանը պարտադրել իրենց կենցաղն ու բարքերը:

Սփյուռքների ներկայացուցիչները, լինելով տարբեր մշակութային արժեքների կրողներ, առաջընթացի նոր հնարավորություններ են ընձեռում մարդկությանը, ստեղծում քաղաքակրթությունների երկխոսության ու փոխառնչությունների ուրույն միջավայր: Նրանք ապրում են երկու «ես»-ով, երկու կամ ավելի մշակութային համակարգերում:

Հատկապես վերջին կեսդարյա պատմությունը վկայում է, որ սփյուռքների միջավայրում հանդուրժողականության առկայության պայմաններում տարբեր մշակույթների երկխոսության միջոցով կարող են ձևավորվել ինչպես համամարդկային մնայուն արժեքներ, այնպես էլ դրսևորվել անընդունելի երևույթներ:

Համաշխարհայնացումը պարարտ հող է նախապատրաստել սփյուռքյան ինքնության կերպափոխման, գոյություն ունեցող արժեքների վիճարկման համար՝ մարտահրավեր նետելով Սփյուռքի միատարրությանը: Մի կողմից՝ հարցականի տակ են դրվել Սփյուռքի հիմնարար արժեքները՝ հայրենիքին նվիրվածության, հայրենիքի հանդեպ պատասխանատվության և էթնիկ համերաշխության գաղափարները, իսկ մյուս կողմից՝ պետական կառավարման համակարգում սկիզբ է դրվել Սփյուռքի հանդեպ դրսևորվող քաղաքականությանը՝ այնպիսի հաստատությունների և ծրագրերի ներդրմամբ, որոնք ուղղված են տվյալ պետության՝ իր սահմաններից դուրս սեփական հասարակության՝ որպես համայնքի կազմավորմանը, քաղաքացիական իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությանը, պատասխանատվության սահմանմանը:

Պետություն-Սփյուռք փոխհարաբերությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ պետության և սփյուռքյան գործող կառույցների միջև առկա է սերտ համագործակցություն, որը նպաստում է համայնքների ինքնակազմակերպմանը, սակայն կան նաև տարերայնորեն առաջացող ու չկարգավորված հարաբերություններ:

Ակնհայտ է, որ յուրաքանչյուր երկիր ձգտում է իր Սփյուռքի ներուժն առավելագույնս նպատակամղել իր սոցիալ-տնտեսական, գիտակրթական, բնապահպանական և այլ հիմնախնդիրների լուծմանը, ըստ այդմ՝ համապատասխան քաղաքականության մշակմանն ու իրականացմանը:

Մեր կարծիքով, այդ քաղաքականության հիմնական բաղադրիչներն են պետությունն ու Սփյուռքը և նրանց փոխհարաբերությունը, այսինքն՝ ինչպես է նրանցից յուրաքանչյուրը օժանդակում մյուսին:

- Ի՞նչ է ակնկալում ընդհանրապես հայրենի պետությունը Սփյուռքից.
- հայրենիքի հեղինակության, միջազգային վարկի բարձրացման

գործում աջակցություն, հասարակական դրական կարծիքի ձևավորում, իրազեկման, լոբբիստական աշխատանքների կազմակերպում,

- ֆինանսական աջակցություն՝ բարեգործության, ուղղակի ներդրումների տեսքով,

- Մփյուռքում կուտակված ներուժի, այդ թվում՝ գիտելիքների, փորձի, ստեղծարար կարողությունների, կապերի, հնարավորությունների օգտագործում հայրենիքի տնտեսության զարգացման համար,

- Հայրենիք-Մփյուռք կապերի ամրապնդում՝ բոլոր բնագավառներում, հատկապես բիզնեսի, կրթության, գիտության, առողջապահության և մշակույթի ոլորտներում:

Իսկ ի՞նչ է ակնկալում Մփյուռքը հայրենի պետությունից, ի՞նչ պետք է անի հայրենիքը՝ որպես պետություն Մփյուռքին օժանդակելու հարցում.

- օգնել Մփյուռքին ինքնակազմակերպման հարցերում՝ կազմակերպություններ, դպրոցներ, հոգևոր-մշակութային կենտրոններ հիմնելու միջոցով,

- ընդունել երկքաղաքացիության ինստիտուտը՝ դրսում ապրող հայրենակիցներին հնարավորություն տալով ստանալու հայրենիքի քաղաքացիություն կամ տրամադրել հատուկ կացության կարգավիճակ,

- աջակցել մասնագիտական ընկերակցությունների և համապատասխան ցանցերի ստեղծմանը,

- աջակցել մայր հայրենիքի հետ կապերի սերտացմանն ու զարգացմանը՝ հայրենիքում համապատասխան կառույցների ստեղծմամբ:

Իհարկե, հայրենիքն ու Մփյուռքն ունեն համատեղ գործելու, համատեղ խնդիրներ լուծելու տեսլական, որը տարբեր ժամանակներում կարող է տարբեր լինել: Աշխարհի, պետության, ազգի առջև ծառայած մարտահրավերներն են նաև նախանշում այն առաջնահերթությունները, որոնք դառնում են հայրենիքի և Մփյուռքի՝ տվյալ պահի հիմնական մտահոգությունն ու գործունեության գերակա ոլորտը:

Մփյուռքի հետ տարվող աշխատանքից անմասն չեն մնում նաև միջազգային կառույցները, քանի որ գնալով մեծանում են բնակչության տեղաշարժերը: Ըստ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի տվյալների՝ տարբեր երկրներ և հատկապես՝ Արևմուտք, ներգաղթյալների և փախստականների թիվը 2015 թ. հասել է 244 մլն-ի, որը 71 միլիոնով գերազանցում է 2000 թ. տվյալները¹² և ըստ էության կազմում է միջազգային հանրության 3,3 տոկոսը, այսինքն՝ մեր մոլորակի յուրաքանչյուր 35-րդ բնակիչ դարձել է միջազգային միգրանտ: Եթե Մփյուռքը պայմանակառնորեն համարենք առանձին երկիր, ապա բնակչության թվով Չինաստանից, Հնդկաստանից, ԱՄՆ-ից, Ինդոնեզիայից հետո այն կլինի ամենամեծ «երկիրը»: Եվ եթե միգրացիան շարունակվի այս չափերով, ա-

---

¹² Տե՛ս «International Migration Report 2015», Department of Economic and Social Affairs, United Nations, New York, 2016, էջ 4, http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2015_Highlights.pdf

պա մինչև 2050 թ. ծագման երկրից դուրս ապրողների թիվը կանցնի 320 միլիոնից¹³:

Համաշխարհային բանկը, Եվրոպական հանձնաժողովը և ՄԱԿ-ը արժևորում են Սփյուռքի դերը տնտեսական զարգացման և ընդհանրապես միջազգային հարաբերությունների ակտիվացման գործում:

2007 թ. ՄԱԿ-ի և Բելգիայի կառավարության կազմակերպած համաժողովի շրջանակում քննարկվել են սփյուռքյան և միգրանտների կազմակերպությունների՝ իրենց հայրենիքին աջակցություն ցուցաբերելու հետևյալ ուղղությունները՝ առողջապահություն, կրթություն, շահերի պաշտպանություն և լոբբինգ, իրազեկման մակարդակի բարձրացում, շահույթ հետապնդող գործունեության իրականացում և այլն՝ այդպիսով խթանելով արտագաղթողների ներդրումը հայրենիքի զարգացման գործում, ֆինանսական աջակցությունը քաղաքացիական հասարակության կազմակերպություններին, ազգային կառավարություններին, տեղական իշխանություններին և միջազգային կազմակերպություններին:

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն սահմանել է Սփյուռքի մրցանակ, որը տրվում է Սփյուռքում ապրող աֆրիկացի գիտնականներին՝ Աֆրիկայում կազմակերպվող գիտաժողովներին մասնակցելու համար՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ աֆրիկյան և արաբական երկրներից արտագաղթած որակյալ մասնագետները կարող են կարևոր դերակատարություն ունենալ իրենց երկրների զարգացման գործում¹⁴:

1980 թ.-ից ի վեր ՄԱԿ-ի Զարգացման ծրագիրը իր «Գիտելիքի փոխանցում արտագաղթյալ հայրենակիցների միջոցով» (TOKTEN) ենթածրագրի շնորհիվ աշխարհի ավելի քան 35 երկրներում Սփյուռքի անհատներին հնարավորություն է ընձեռում իրենց հայրենիքի մասնավոր և հանրային հատվածներին փոխանցելու մասնագիտական գիտելիքներ և մատուցելու քաղաքական խորհրդատվություն, ինչպես նաև կատարելու անհրաժեշտ հետազոտություններ¹⁵:

Հատկանշական է, որ ՄըքԱրթուր հիմնադրամը¹⁶ (MacArthur Foundation) խրախուսում է Սփյուռքի և կառավարությունների միջև ինստիտուցիոնալ հարաբերությունները, Սփյուռքի որակյալ մասնագետների մասնակցությունը միջազգային կապիտալի հոսքերի ուղղորդմանը, Սփյուռքի ազդեցությունը հայրենիքի պետական բարեփոխումների ընթացքի վրա և նման թեմաներով հետազոտությունների անցկացումը:

¹³ Տե՛ս «Աշխարհում միգրանտների թիվը 2050 թվականին կգերազանցի 320 միլիոնը». ՄԱԿ, <http://www.armenpress.am/arm/news/846659/asjkarhum-migrantneri-tivy-2050-tvakanin-kgerazanci-320-miliony.html>

¹⁴ Տե՛ս ANSTI Diaspora Grants, <http://www.ansti.org/index.php/fellowships/ansti-diaspora-grants>

¹⁵ Տե՛ս Transfer of Knowledge through Expatriate Nationals (TOKTEN), <http://www.psundp.org/content/papp/en/home/operations/tokten.html>: Նաև՝ <http://www.toktenlebanon.org/>

¹⁶ Հիմնվել է 1970 թ. ԱՄՆ-ում, ծրագրեր է իրականացրել 50 երկրում, գրասենյակներ ունի Հնդկաստանում, Մեքսիկայում և Նիզերիայում (տե՛ս <https://www.macfound.org/>):

«Եվրոպայի սփյուռքների մասին» 2005 թ. Բարսելոնայի հռչակագիրը¹⁷ թերևս միջազգայնորեն ընդունված միակ փաստաթուղթն է, որը կոչ է անում Սփյուռքը դիտել որպես եվրոպական քաղաքացիության անբաժանելի մաս, որի հետ գործընկերությունը Եվրամիության հզորացման գրավականն է: Հռչակագիրը խրախուսում է սփյուռքյան ցանցերի և հանրային իշխանությունների, ինչպես նաև ներցանցային համագործակցությունը բոլոր բնագավառներում:

Ըստ այսմ՝ կարող ենք եզրակացնել, որ օրըստօրե հզորացող Սփյուռքն իր ծանրակշիռ ներդրումն է ունենում թե՛ հայրենիքի, թե՛ բնակության երկրի տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, էթնամշակութային, աշխարհաքաղաքական ոլորտներում: Արդի պայմաններում մի կողմից ընթանում են սփյուռքների ձուլման, մյուս կողմից՝ նրանց ինքնակազմակերպման ու հզորացման բարդ գործընթացներ:

Դեռևս 2009 թ. Աթենքում Միգրացիայի և զարգացման երրորդ գլոբալ ֆորումի (GFMD) ընթացքում տեղի ունեցած կառավարական հանդիպման ժամանակ մասնակիցները ևս մեկ անգամ ընդգծեցին ծագման երկրների զարգացման գործում սփյուռքների կարևոր դերը և ստեղծեցին սփյուռքների ներգրավման գործընթացին ուղղված «ճանապարհային քարտեզ»¹⁸, որի նպատակն էր քարտեզագրել Սփյուռքի ընդգրկման աշխարհագրությունը և հմտությունները, մատնանշել նպատակները, հաստատել ծագման և հյուրընկալող երկրների կառավարությունների ու սփյուռքների միջև փոխադարձ վստահության վրա հիմնված հարաբերություններ, ինչպես նաև մոբիլիզացնել Սփյուռքը՝ ՄԱԿ-ի՝ Հազարամյակի զարգացման նպատակների մշակմանը և իրականացմանը նպաստելու համար:

Աշխատանքային դրական փորձի փոխանակմանը, Սփյուռքի հետ կապերի կատարելագործմանը և կուտակված խնդիրների քննարկմանն էր նվիրված ՀՀ սփյուռքի նախարարության կողմից 2011թ. Երեվանում գումարված «Սփյուռքի հեռանկարները գլոբալացվող աշխարհում» միջազգային համաժողովը, որի ընթացքում քննարկվեցին Սփյուռքի առաջացման պատճառներին, զարգացումներին, հայրենիքի հետ երկկողմ, Սփյուռքի, հայրենիքի և ընդունող երկրի հետ եռակողմ հարաբերություններին, ինչպես նաև միջազգային ասպարեզում Սփյուռքի դերակատարությանը, լոբբինգի իրականացման ձևերին, դրանց անդրազգային հատկանիշներին վերաբերող շատ հարցեր: Համաժողովում ընդունվեց հայտարարություն, որով կոչ է արվում ՄԱԿ-ին, միջազգային այլ կազմակերպություններին՝ ձեռնարկել Սփյուռքի

¹⁷ Հռչակագիրն ընդունվել է 2005 թ. հունվարին Բարսելոնայում տեղի ունեցած «Եվրոպայի սփյուռքները և եվրոպական քաղաքացիություն» խորագրով համաժողովում:

¹⁸ «Greece GFMD 2009», Third Meeting of the Global Forum on Migration and Development, 2-5 November 2009, Athens, Greece, <http://www.gfmd.org/meetings/greece2009>.

հիմնախնդիրները միջազգայնորեն ուսումնասիրելուն և անհրաժեշտ կառուցակարգեր մշակելուն ուղղված քայլեր:

Մեր առաջարկությամբ Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության (ՄՄԿ) կողմից 2013թ. Ժնևում գումարվեց «Միգրացիայի շուրջ միջազգային երկխոսության» (ՄՄԵ) շրջանակներում Սփյուռքի հարցերով նախարարական համաժողով¹⁹, որտեղ գլխավոր զեկուցողներից մեկը Հայաստանի ներկայացուցիչն էր: Ըստ այդմ՝ ՀՀ սփյուռքի նախարարությունն առաջարկեց ՄՄԿ-ի կողմից ստեղծել Սփյուռքի հարցերով զբաղվող աշխատանքային խումբ՝ ընդգծելով սփյուռքների իրավունքների վերաբերյալ ՄՄԿ-ի կոնվենցիա կամ հայտարարություն ընդունելու անհրաժեշտությունը:

Հատկանշական է, որ ներկայումս տարբեր պետություններում Սփյուռքի նկատմամբ քաղաքականության, ինչպես նաև Սփյուռքի հիմնախնդիրներով զբաղվելու համար ստեղծվում են պետական մարմիններ, որոնք ունեն նախարարության, գործակալության, վարչության կարգավիճակ կամ գործում են որպես ազգային կամ տեղական անկախ կառույցներ: Նման մարմինների թիվն անցնում է 60-ից:

Ի մի բերելով սփյուռքագիտության առաջադրած կարևորագույն խնդիրները և Սփյուռքի նկատմամբ տարբեր պետությունների մշակած ռազմավարության փորձը, ինչպես նաև միջազգային կազմակերպությունների գործունեությունը, անհրաժեշտ ենք համարում քննարկել՝

1) ՄՄԿ-ում Սփյուռքի հարցերով առանձին հանձնախումբ ստեղծելու հարցը, ինչը թույլ կտա միջազգային կառույցների մակարդակով ուսումնասիրել տարբեր երկրների և սփյուռքների հետ աշխատանքի փորձը, համագործակցության ձևերն ու միջոցները՝ կատարելագործելու եղած կառուցակարգերը, պատրաստելու ճանաչողական, ուսուցողական, տեղեկատվական նյութեր (ֆիլմեր, գրքույկներ և այլն), մշակելու և իրականացնելու համագործակցության անհրաժեշտ ծրագրեր, որոնք կնպաստեն համընդհանուր արժեքների խթանմանը և գլոբալ համագործակցության ընդլայնմանը:

Մասնավորապես, այսօր միջազգային մակարդակում Սփյուռքի իրավունքների և պարտականությունների սահմանումը դարձել է առաջնահերթ խնդիր, որի լուծումը հնարավորություն կընձեռի պետություններին հստակեցնելու Սփյուռքի հանդեպ պետական ռազմավարությունը և գործունեության եղանակները:

2) Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ սփյուռքյան կառույցները կարևոր կապող օղակ են դառնում հայրենիքի և ընդունող երկրների միջև, մասնավորապես՝ ժողովրդավարության, մարդու իրավունքների պաշտպանության, աղքատության հաղթահարման և այլ հարցերում,

---

¹⁹ Stéu «Diasporas and Development: Bridging Societies and States», Diaspora ministerial conference International Conference Centre Geneva (CICG), 18-19 June 2013, № 22, International dialogue on migration, International Organization for Migration (IOM):

անհրաժեշտ է ինստիտուցիոնալացնել Մփյուռքի և հայրենիքի միջև երկկողմ, Մփյուռքի, հայրենիքի և ընդունող երկրի միջև եռակողմ, ինչպես նաև Մփյուռքի և միջազգային կառույցների միջև բազմակողմ հարաբերությունները: Ավելին, ինչպես միջպետական հարաբերությունների, այնպես էլ բազմակողմ հարաբերությունների համատեքստում Մփյուռքը պետք է դիտել որպես մշակութային երկխոսության օբյեկտ՝ խթանելու և պաշտպանելու սփյուռքյան ինքնությունը, ավանդույթները և արժեքները:

3) Համաշխարհայնացման պայմաններում, մի կողմից ազգայնականությունը սկսել է իր տեղը զիջել համընդհանուր արժեքներին և աշխարհաքաղաքացիությանը, իսկ մյուս կողմից ակնհայտորեն գլուխ է բարձրացնում ազգայնամոլությունը: Ուստի անհրաժեշտ է, որ պետությունները և սփյուռքյան համայնքները կարողանան որոշակիացնել փոխհարաբերություններն արդյունավետ կառուցելու գաղափարական հենքը և դրա զարգացման տեսլականը:

4) Կարևորելով Մփյուռքի հետազոտությունների նշանակությունը՝ անհրաժեշտ է խրախուսել սփյուռքագիտության՝ որպես գիտության համակարգված զարգացումը և, իհարկե, Մփյուռքի հանդեպ պետական արդյունավետ ռազմավարության մշակումն ու իրականացումը խթանող միջոց՝ ակտիվացնելով երկխոսությունը Մփյուռքի գիտական հետազոտությունների ոլորտում:

5) Փախստականների և միգրանտների չդադարող հոսքը, հատկապես՝ դեպի Եվրոպա և Արևմուտք, միջազգային հանրությանը ստիպում է առավել ուշադիր և համակարգված ուսումնասիրել սփյուռքյան գործընթացներն ու զարգացումները, որպեսզի միջպետական և միջազգային մակարդակներում դրանք ներկայացվեն պատշաճ ձևով, այսինքն՝ իրականացվեն միջազգային կազմակերպությունների և կառավարությունների ձևաչափով, բխեն մարդու և քաղաքացու համընդհանուր իրավունքներից ու ազատություններից:

Կարծում ենք, որ Հայաստանը՝ որպես դարավոր և հզոր Մփյուռք ունեցող երկիր, կարող է նախաձեռնել ՄԱԿ-ի գազաթնաժողովներից մեկը սփյուռքյան հիմնահարցերին նվիրելու գործընթաց՝ քննարկելու Մփյուռքի դերը վերպետական և միջպետական հարաբերություններում, Մփյուռքի գործոնը երկկողմ հարաբերություններում, Մփյուռք-Մփյուռք կապերը, Մփյուռքի ծագման երկրի և բնակության երկրի միջև փոխհարաբերությունները, ինչպես նաև Մփյուռքի իրավունքների ու պարտականությունների շրջանակը: Նշված հարցերը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից ուսումնասիրված չեն, և դրանց քննարկումները կնպաստեն Մփյուռքի մասին ՄԱԿ-ի հռչակագիր կամ կոնվենցիա ընդունելու գործընթաց նախաձեռնելու:

Բանալի բառեր - *Սփյուռք, Հայրենիք, ինքնություն, մարտահրավեր, արտագաղթ, միգրացիա, Հայաստան-Սփյուռք գործակցություն, հայկական համայնքներ, միջազգային կառույցներ*

ГРАНУШ АКОПЯН – Актуальные проблемы диаспороведения. – В статье анализируется всё более значительная роль, которую диаспора играет в политологии, диаспороведении, а в известной степени также при взаимодействии с международными организациями. Обсуждаются перспективы развития диаспоры, место и значение диаспороведения как новой дисциплины в системе наук и в этом контексте – подходы к определению термина *диаспора*, проявленные различными учёными.

Ключевые слова: *диаспора, родина, идентичность, вызов, иммиграция, миграция, международные организации*

HRANUSH HAKOBYAN – Contemporary Issues of Diaspora Studies. – The article analyzes the main features of the new role of Diaspora in political science, Diaspora studies, and why not, cooperation with international organizations. The prospects of development of the diaspora, the role and importance of Diaspora studies, as a new branch in the sciences and in this context the approaches and definitions of the term "diaspora" put forward by various scientists.

Key words: *Diaspora, Homeland, identity, challenge, immigration, migration, international organizations*

**ԱՐԴԱՀԱՆԻ ՀԱՐՅՈՒ ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԽՆԴԻ ԺԱՍՆԱԿԱՎՈՐ
ԼՈՒԾՈՒՄԸ (1919 թ. մայիս-դեկտեմբեր)**

ՇԻՐԱԿ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Հայաստանի առաջին Հանրապետության համար անգնահատելի նշանակություն ունեցող Արդահանի գավառը, քանզի այն մերձսևծովյան տարածքներով դեպի Սև ծով տանող միակ դարպասն էր՝ Հայաստանի ծովային ելքի նախադուռը: 1919 թ. ապրիլին բրիտանական օկուպացիոն իշխանությունների որոշմամբ լուծարվեց, այսպես կոչված, «Հարավ-արևմտյան կովկասյան հանրապետության» ժամանակավոր կառավարությունը՝ շուրան, և մարզը հանձնվեց Հայաստանին, բացի Արդահանի գավառի հյուսիսային հատվածից (Արդահանի տեղամասի՝ Կուր գետից հյուսիս ընկած տարածքը և Փոցխովի տեղամասը), որը բրիտանացիների թույլտվությամբ գրավեցին վրացական զորքերը:

Չնայած անզլիացիների կայացրած որոշմանը, այնուամենայնիվ շարունակվում էին վրացիների անհիմն հավակնությունները Կարսի մարզի հյուսիսային շրջանների նկատմամբ: Հաշվի առնելով, որ Արդահանի գավառի հյուսիսային հատվածը հիմնականում մուսուլմանաբնակ էր, Հայաստանը հոգուտ Վրաստանի հրաժարվել էր այդ տարածքի նկատմամբ հավակնությունից: Իսկ Վրաստանը ձգտում էր ստանալ Արդահանի և Օլթիի գավառները ոչ միայն հանուն տարածքի: Դրանց, ինչպես նաև Էրզրումի նահանգի՝ Օլթիին հարակից Թորթում, Սպեր և Բաբերդ գավառներին տիրանալուց հետո¹, որոնց նկատմամբ վրացիներն անթաքույց նկրտումներ էին դրսևորում, նրանք կկարողանային Հայաստանը զրկել Տրապիզոնի, Լազիստանի կամ Բաթումի տարածքներով դեպի Սև ծով ելքի հնարավորությունից և նրան ամբողջովին հաղորդակցական կախվածության մեջ գցել: Վրաստանի գլխավոր նպատակը սա էր, ինչպես նաև Բաթումից մինչև Տրապիզոն՝ Սև ծովի ափի մի զգալի հատվածին տիրանալը:

---

¹ Այս պահանջատիրությունը նույնքան «արդիական» էր կոմունիստ վրացիների շրջանում: Երբ 1945 թ. խոսվում էր Թուրքիայից արևմտահայկական որոշ տարածքներ վերադարձնելու մասին, վրաց կոմունիստ պատմաբանները հանդես եկան դրանց նկատմամբ հավակնություններով: Նրանցից ակադեմիկոսներ Ս. Ջանաշիան և Ն. Բերձենիշվիլին հայտարարեցին, որ վրաց ժողովուրդը պետք է ետ ստանա իր պատմական հողերը՝ Արդահանի, Արտվինի, Օլթիի, Թորթումի, Սպերի, Բաբերդի, Գյումրիշխանեի և Արևելյան Լազիստանի շրջանները (տե՛ս «Յոմթյոնեթո», 14 დეკემბერი, 1945, «Правда», 20 декабря 1945):

Այդ դժվարին իրավիճակում լրացուցիչ խնդիրներից խուսափելու նպատակով վարչապետ Ա. Խատիսյանը մեկնում է Թիֆլիս՝ Արդահանի գավառի հարցը հարթելու համար: «Իմ Թիֆլիս երթալուն արդիւնքը այն եղաւ,– գրում է նա,– որ վրացիներու հետ սահմանը զծուեցաւ հետեւեալ կերպով: Արտահանի գաւառի հիւսիսային մասը, Արտահան քաղաքէն վերեւ, Բոսխով չայ գետի միւս կողմը կանցնէր Վրաստանին, իսկ ժամանակաւորապէս Կարսի շրջանի արեւմտեան մասը, Մերրտենեկէն դէպի արեւմուտք, պիտի մնար անգլիական հրամանատարութեան տակ, իբրեւ շրջան մը, անմիջապէս սահմանակից Պաթումի նահանգին»²: Արխիվային նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ որոշվել էր նաև Արդահան քաղաքը կիսել՝ Կուր գետով. ձախափնյակը՝ հյուսիսային հատվածը՝ Վրաստանին, իսկ աջափնյակը՝ հարավային հատվածը՝ Հայաստանին: Արդահան քաղաքի հյուսիսային և հարավային հատվածներում վարչությունը պետք է լիներ հայկական: Հյուսիսային Արդահանում վրաց կառավարությունն իրավունք էր ստանում պահելու 50 հոգուց բաղկացած զորաջոկատ՝ կարգուկանոն ապահովելու համար, իսկ հարավային Արդահանում հայերը կարող էին ունենալ 100 հոգանոց ջոկատ³: Այս որոշումները, բնականաբար, կայացվել էին անգլիացիների համաձայնությամբ:

Վրացական զորքերը ապրիլի 18-ին հարձակվում են Արդահան քաղաքի վրա, որի գրավման մասին տեղեկությանը ծանոթանում ենք ռազմագործողությունն իրականացրած գեներալ Կվինիտաձեի ապրիլի 22-ի թվակիր գեկուցագրից. «Հակառակորդի ուժերին ապրիլի 18-ին և 19-ին իմ զորքերը մղեցին դէպի լեռնազանգվածի բարձունքները: Ապրիլի 20-ին, համառ հարձակումներից հետո, հակառակորդին շարտեցինք այդ բարձունքներից: Նահանջն այնքան հապճեպ էր, որ հակառակորդը չհասցրեց զբաղեցնել Կուրի ձախ ափին գտնվող Արդահանի ամրությունները: Նահանջի ընթացքում հակառակորդը այրել է Կուրի կամուրջները, չնայած մեզ հաջողվեց Ֆիխրելի մոտ գրավել մի կամուրջ: Դա հնարավորություն տվեց ուժերի մի մասը անցկացնելու Կուրի աջ ափը: Հակառակորդը նահանջեց Օլթիի և Կարսի ուղղությամբ: Տեղացիների տեղեկություններով հակառակորդի ուժերը գլխավորում են Ջեմալ-բեկ և Ռոման-բեկ Խիմշինները»⁴: Ինչպես տեսնում ենք, ապրիլի 20-ին գրավելով Արդահանի հյուսիսային հատվածը, վրացիներն արդեն իսկ խախտում են ձեռք բերված պայմանավորվածությունը և անցնելով Կուրի աջ ափը՝ գրավում են Արդահան քաղաքի հարավային հատվածը: Գեներալ Կվինիտաձեի ուղարկած վերոնշյալ հակիրճ հաղորդագրությանը, սակայն, նախորդել էին Արդահանի

² Ա. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պեյրուք, 1968, էջ 156:

³ Տե՛ս ՀՍՍՀ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 138, թ. 59:

⁴ «Борьба» (Тбилиси), 24 апреля 1919, № 88 (344).

գրավմանն առնչվող մի շարք ռազմաքաղաքական իրադարձություններ, որոնց կանդրադառնանք ստորև:

Մինչ Վրաստանը կհասներ Արդահան, նախ պետք է գրավեր դեռևս 1918 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Թուրքիային անցած, իսկ 1919 թ. հունվարից արդեն շուրայի վերահսկողության տակ գտնվող Ախալցխան և Ախալքալաքը:

Սակայն մինչ Ախալցխայի վրա հարձակվելը, բնականաբար, վրացական կառավարությունը պետք է ունենար անգլիական հրամանատարության համաձայնությունը, որը Ժորդանիան ստացավ 1919 թ. փետրվարի 23-ին Անդրկովկասում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Ջ. Ֆորեստի-Ուոկերի հետ գրույցում⁵: Ախալցխան և հարակից շրջանները թուրք-թաթարական տարրերից ազատելու գլխավոր հիմնավորումներից մեկը Ժորդանիան համարում էր այն, որ, ըստ իր տեղեկությունների՝ Կ. Պոլսում Ռիզա փաշայի նախագահությամբ ստեղծվել էր մի կոմիտե, որն իր առջև խնդիր էր դրել Թուրքիային կցել Վրաստանի բոլոր այն մարզերը, որոնք բնակեցված էին մուսուլման վրացիներով⁶: Ի դեպ՝ այս մասին Վրաստանի կառավարության նախագահը հայտարարել էր նաև փետրվարի 18-ին Վրաստանի խորհրդարանի նիստում ունեցած իր ելույթում⁷:

Ախալցխայի վրա հարձակումը սկսվել էր 1919 թ. մարտի 5-ին: Երկու օր անց վրացական զորքը գրավում է քաղաքը, իսկ մարտի 12-ին հակառակորդի զինուժը Մերվեր բեկի գլխավորությամբ հեռանում է Ախալցխայի գավառի սահմաններից դեպի Փոցխով: Վրացական զորախումբը գեներալ Կվինիտաձեի գլխավորությամբ մտնում է վերին Փոցխով: Իսկ մարտի 21-ին վրացական մեկ այլ զորաջոկատ մտնում է Ախալքալաք⁸: Հենց վրացական զորքերը ձեռնամուխ եղան այդ տեղամասի գրավմանը, տեղի մուսուլմանները զինված դիմադրություն կազմակերպեցին, և Կարսի բրիտանական նահանգապետ Քլայֆ Թեմփրլին, տուրք տալով ավանդական թրքասիությանը և մուսուլմաններին սիրաշահելու քաղաքականությանը, հայտարարեց, որ վրացիների հարձակումը կդիտվի իբրև հարձակում Մեծ Բրիտանիայի դեմ⁹: Այդ թրքասիությունը պայմանավորված էր նաև Կարսի մարզի նկատմամբ Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի անթաքույց նկրտումներով: Ուստի անգլիացիները Թիֆլիսից պահանջեցին դուրս հանել զորքերը Փոցխովից: Վրաստանի կառավարությունը, ընկրկելով անգլիա-

⁵ Մանրամասն տե՛ս «Демократическое правительство Грузии и английское командование» // «Красный архив», т. 6 (25), М., 1927, էջ 98-103:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 102:

⁷ Տե՛ս **Жордания Н.** За два года. Тбилиси, 1919, էջ 201:

⁸ Մանրամասն տե՛ս **Квинитадзе Г. И.** Мои воспоминания в годы независимости Грузии. 1917-1921. Париж, 1985, էջ 94-103:

⁹ Տե՛ս **Деникин А. И.** Очерки русской смуты. В 3 книгах. Книга 3, т. 4, т. 5. Вооруженные силы Юга России. М., 2003, էջ 211:

ցիների առջև, գեներալ Կվինիտաձեից պահանջեց հեռանալ Փոցխովից: Սակայն գեներալը, ըստ իր հուշերի, մերժում է այդ պահանջը նույնիսկ այն ժամանակ, երբ անգլիական հրամանատարության կողմից գեներալի մոտ գործուղված բրիտանական սպան սպառնալից տոնով հարցնում է. «Իսկ դուք չե՞ք համարում, որ պատերազմի մեջ ընդգրկվելով Անգլիայի հովանու տակ գտնվող Կովկասի հարավարևմտյան հանրապետության հետ՝ դրանով ձեռք եք բարձրացնում Անգլիայի վրա», որին ի պատասխան վրացի հրամանատարը իրավացիորեն հայտարարում է, որ այդպես չի համարում, քանի որ այդ նույն պետության հարձակումը Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների վրա ստիպված պիտի լինի դիտարկել որպես Անգլիայի կողմից ձեռնարկված հարձակում¹⁰: Գեներալ Կվինիտաձեն մի քանի օր ձգձգեց Փոցխովից գորքերի դուրսբերումը, մինչև բրիտանացիներն արդեն մարտի կեսերին փոխեցին իրենց վերաբերմունքը շուրայի նկատմամբ: Դա պայմանավորված էր շուրայի և Կամավորական բանակի հրամանատար Դենիկինի հարաբերությունների ջերմացմամբ: Թուրքերը դեմ էին Կարսի մարզում հայկական կամ վրացական իշխանության հաստատմանը և խորամանկորեն հայտարարեցին, որ եթե մարզում թուրքական իշխանություն չի լինելու, ապա իրենք կընդունեն միայն ռուսական իշխանությունը¹¹: Այս նոր իրավիճակը վրացական կողմին հնարավորություն տվեց գրավելու նաև Արդահանը: Գեներալ Կվինիտաձեն կազմավորում է երկու զորաջոկատ. առաջինը՝ գեներալ Արտամելաձեի գլխավորությամբ՝ Ախալցխա-Արդահան, երկրորդը՝ գեներալ Սումբատաշվիլիի գլխավորությամբ՝ Ախալքալաք-Արդահան ուղղություններով: Ինչպես արդեն նշեցինք, ապրիլի 18-ին վրացական զորքերը հարձակվում են Արդահանի վրա: Ապրիլի 20-ին գեներալ Արտամելաձեն գրավում է Արդահան քաղաքը և փախչող թշնամու ետևից զորքերը շարժում դեպի Գյոլի դաշտը (Կուրի վերին հոսանքները)¹²: Եվս մեկ անգամ համոզվում ենք, որ վրացիները խախտում են միայն Արդահանի տեղամասի հյուսիսային մասը և Փոցխովի տեղամասը գրավելու պայմանավորվածությունը ու հասնում մինչև Գյոլ, իսկ ավելի առաջ չեն անցնում, որովհետև, ինչպես գեներալ Կվինիտաձեն է նշում, Գյոլի դաշտի մյուս կողմում գտնվում էին անգլիացիները¹³:

Իսկ թե ինչու էր գեներալ Կվինիտաձեն երկու օր ուշացումով հղել Արդահանի գրավման մասին զեկուցագիրը, բացատրում է հենց ինքը՝ նշելով, որ խափանվել էր հեռախոսային կապը իր և գեներալ Արտամելաձեի միջև, և միայն ապրիլի 22-ին է Արդահանի ուղղության զորքերի գլխավոր հրամանատարը տեղեկացել քաղաքի գրավման մասին¹⁴:

¹⁰ Տե՛ս Կвини́тадзе Г. И., նշվ. աշխ., էջ 107:

¹¹ Տե՛ս Деникин А. И., նշվ. աշխ., էջ 211:

¹² Տե՛ս Կвини́тадзе Г. И., նշվ. աշխ., էջ 117-124:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 124:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 123:

Ինչպես տեսանք, Կարսի մարզի ճակատագիրը ի վերջո որոշվեց այն Հայաստանին և մասամբ նաև Վրաստանին հանձնելով: Մակայն վերջինս, խախտելով պայմանավորվածությունները, գրավել էր շատ ավելի մեծ տարածք, որը, բնականաբար, հարուցում էր հայկական և բրիտանական իշխանությունների դժգոհությունը: Դրանք ավելի խորացան, երբ ստացվեցին տեղական բնակչության նկատմամբ վրացի զինվորների լկտի և ամբարտավան վարքագծի մասին առաջին տեղեկությունները: Ապրիլի վերջին բրիտանական հրամանատարությունը վրացական կառավարությունից պահանջեց դուրս հանել զորքերը ապօրինաբար գրաված տարածքներից և, որպես պատիժ, արգելեց հյուսիսային Արդահանում 50 հոգանոց ջոկատ պահել, որին ի պատասխան՝ վրաց զինվորական նախարարը հավաստիացրեց անառարկելիորեն ենթարկվելու մասին: Մակայն Արդահանից շուրջ 30 կմ հեռավորության վրա գտնվող Մերդենեկից մի անգլիացի սպա հեռագրում է, որ վրացական զորքերը առաջացել են մինչև քաղաքի մերձակայքը: Մայիսի 15-ին գեներալ Միլնը նորից թույլատրեց, որ հյուսիսային Արդահանում վրացական 50 հոգանոց կայազոր պահվի, սակայն որոշումը կրկին չեղյալ համարեց, երբ նոր զեկուցագրեր ստացվեցին վրացի զինվորների «անամոթ» գործողությունների մասին¹⁵: Արդահան քաղաքի հյուսիսային հատվածում վրացական կայազոր տեղակայելուն դեմ էր նաև Բաթումի բրիտանացի նահանգապետ Կուկ-Կոլլիսը*: Մայիսի 31-ին այս մասին Վրաստանի վարչապետին տեղեկացրեց գեներալ Կորին (վերջինս Կովկասում բրիտանական ուժերի հրամանատարի պաշտոնում փոխարինել էր գեներալ Թոմսոնին)՝ ավելացնելով, որ իր կողմից այնտեղ բրիտանական ուժեր ուղարկելուն պես վրացիները պետք է լքեն Արդահանը: Ժորդանիան փորձեց հակադրվել փորձված մեթոդով՝ ուշադրությունը կենտրոնացնել հայերի վրա: Նա հայտնեց, որ ըստ իր տեղեկությունների՝ Արդահանի հայկական հատվածից մի սպա է հայտնվել, որից ինքը հանգել է այն հետևության, թե իբր անգլիական հրամանատարությունը ցանկանում է քաղաքի հյուսիսային մասը ևս հանձնել հայերի տնօրինությանը: Կորին պատասխանում է, որ, բրիտանական զինուժի գալով կվերանա թե՛ վրացական և թե՛ հայկական զորամասերի տեղակայման անհրաժեշտությունը: Ժորդանիան ճարահատյալ փորձում է լուծել գոնե Փոցխովի հարցը՝ ասելով, թե վրացական կառավարությունը չի ցանկանում ո՛չ ռազմավարական և ո՛չ էլ աշխարհագրական տեսանկյունից Փոցխովի շրջանը բաժանել Ախալցխայից: Գեներալ Կորին հավանություն է տալիս դրան¹⁶: Հյուսի-

¹⁵ Տե՛ս Ռ. Գ., **Հովհաննիսյան**, Հայաստանի Հանրապետություն: Առաջին տարին, 1918-1919, հ. I, Եր., 2005, էջ 241:

* Կուկ-Կոլլիսը դեմ էր Արդահանի ամբողջ գավառում վրացական զորքերի տեղակայմանը, քանի որ նրանք ոտնձգություններ էին իրականացնում Արդվինի և Բաթումի ուղղությամբ:

¹⁶ Տե՛ս «Демократическое правительство Грузии и английское командование», էջ 161-162:

սային Արդահանում վրացական կայազոր պահելու և նրա քանակի հետ կապված խնդիրները հետազայում ևս բազմիցս քննարկվեցին հայ-վրացական շփումներում:

Արդահանի գավառում վրացական զորքերի ցուցաբերած ապօրինությունների վերաբերյալ պահպանվել են արխիվային մի շարք փաստաթղթեր: 1919 թ. մայիսի 13-ին Կարսում հայկական զորքերի հրամանատար գեներալ Հովսեփյանը հեռագրում է Հայաստանի զինվորական նախարարին. «Նորից ինձ դիմեցին Գյուլի տեղամասի մուսուլմանների ներկայացուցիչները մեր տերիտորիայի խաղաղ մուսուլման բնակչության նկատմամբ վրացիների պատճառած անօրինականություններից պաշտպանելու խնդրանքով: Վրացական զորքերը գտնվում են Մերդենեկին մոտակա հետևյալ գյուղերում՝ Օկան, Խեվա, Վարգինիս, Արփաշեն»¹⁷: Գեներալ Սիլիկյանը մայիսի 15-ին հեռագրում է հայկական զորքերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանին. «Մերդենեկի զորամասի հրամանատարը տեղեկացնում է, որ քրդերը բողոքում են վրացիներից, որոնք գրավել են մեր տարածքի մի մասը և տեղաբաշխվել են Վարգինիս, Թելիօղլի, Կիրզիյան և Խեվա գյուղերում, թալանում և ոչնչացնում են անասունները: Բախումից խուսափելու համար խնդրում եմ վրացական զորքերը մեր տարածքից հանել դիվանագիտական ճանապարհով»¹⁸: Այս փաստաթղթերից պարզ երևում է, որ անխուսափելի էր դառնում հայ-վրացական բախումը Արդահանի գավառում, եթե վրացական զորքերը չդադարեցնեին բռնություններն ու չհեռանային ապօրինաբար գրաված տարածքներից: Հայկական կողմը, բնականաբար, ձգտելու էր հարցը լուծել խաղաղ, դիվանագիտական ճանապարհով: Մայիսի 14-ին գեներալ Հովսեփյանը հեռագրում է Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լ. Եվանգուլյանին՝ խնդրելով հարցին տալ դիվանագիտական լուծում¹⁹: Կարսի հայկական հրամանատարությունն այս խնդրով դիմում է նաև Կարսում անգլիական ներկայացուցչությանը: Վերջինս մի սպա է ուղարկում վրացիների մոտ՝ հեռանալու առաջարկով, սակայն՝ առանց դրական արդյունքի: Մայիսի 15-ին Կարսից գեներալ Հովսեփյանը հեռագրում է Ա. Խատիսյանին՝ իրավամբ նշելով, որ վրացիների նման վարմունքը խաթարում է մեր վարկանիշը²⁰: Ինչ խոսք, գեներալ Հովսեփյանի մտահոգությունը շատ տեղին և հիմնավոր էր: Եթե չձեռնարկվեին անհրաժեշտ կտրուկ միջոցներ, ապա Արդահանի գավառի բազմազգ բնակչությունը կսկսեր անվստահորեն վերաբերվել հայոց կառավարությանը: Մայիսի 16-ին Գյուլի տեղամասի քուրդ լիազորներ Մահմեդ Աուբօղլին, Կասում՝ աղա Հուսեինօղլին և Վաթայօղլին Կար-

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 133, թ. 42:

¹⁸ Նույն տեղում, թ. 43:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 44:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 36:

սից հեռագրում են ՀՀ արտգործնախարարին. «Գյուլի տեղամասը բնակեցված է քրդերով, որոնց ապրիլի 26-ից հետապնդում են վրացիները և հույները (տարածքի հունական գյուղերի ավագներին վրացիները տարբեր խոստումներով թեքել էին իրենց կողմը – Շ. Թ.): Քրդական 15 գյուղեր հրի և սրի են մատնվել, բնակչության մի մասը փրկվել է փախչելով: Մայիսի 13-ին հույները, վրացիների հետ համատեղ, գնդացիներով և թնդանոթներով շրջապատեցին հետևյալ գյուղերը՝ Չոբանչեխ, Մոլլահասան, Թիքոշ և Մուջուչ, և սկսեցին գնդակոծել, բնակչության մի մասը փրկվեց փախուստով, թողնելով իրենց ողջ ունեցվածքը: Ճանաչելով Հայաստանի կառավարությունը և, որպես նրա հպատակներ, խնդրում ենք միջոցներ ձեռնարկել շտապ կերպով վրաց գործերը գրաված վայրերից դուրս բերելու համար, և հնարավորություն տալ վերադառնալու փախստականներին»²¹: Վերոնշյալ հեռագրերի ամբողջական բովանդակությունը մեր կողմից բերվում է Արդահանի գավառում վրացական գործերի կողմից գրավված տարածքներում տիրող ծանրագույն իրավիճակն ավելի հստակ ու պատկերավոր ներկայացնելու նպատակով:

Վրաց կառավարությունը, ճարպկորեն շրջանցելով հայկական կողմի ու բրիտանական հրամանատարության պահանջները և հավաստիացնելով, թե իբր դուրս է բերում գործերը, ոչ միայն շարունակում էր հսկողության տակ պահել տարածքները, այլև նորանոր գյուղեր գրավել: Կովկասում բրիտանական ուժերի գլխավոր հրամանատար Կորին մնում է զարմացած, երբ տեղեկանում է, որ վրացական գործերը շարունակում են գրավել Կուրից հարավ ընկած տարածքները: Մայիսի 22-ին այս մասին Ա. Խատիսյանը տեղեկացնում է Լ. Եվանգուլյանին՝ խնդրելով նորից դիմել Վրաստանի կառավարությանը²²: Գեներալ Կորիի ճնշմանն ի պատասխան՝ վարչապետ Ժորդանիան վրացական գործերն Արդահանի շրջանում պահելու անհրաժեշտությունը հիմնավորում է երեք փաստարկներով. նախ՝ շրջանը գրավելու համար մեծ քանակությամբ արյուն, ջանքեր և փող են ներդրել, երկրորդ՝ շրջանի հույները խնդրել են չհանել գործերը, քանի որ աջակցել են վրացիներին և վախենում են թաթարների հաշվեհարդարից, երրորդ՝ գործերը դուրս կբերվեն, երբ բրիտանական զինուժ տեղակայվի, քանզի եթե շրջանում գործեր չլինեն, ապա կլինեն թալան և ավերածություններ²³: Երրորդ կետը, հատկապես, խորամանկորեն էր ձևակերպված, որովհետև վրացիներն էլ էին արդեն տեղյակ, որ բրիտանական գործերը Կարսի մարզից հեռանալու հրաման ունեն:

Կարսի մարզում Հայաստանի կառավարության առջև ծառայած խնդիրներից մեկն անգլիական գործերի մոտալուտ հեռանալն էր: Բրի-

²¹ Նույն տեղում:

²² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 35:

²³ Տե՛ս «Демократическое правительство Грузии и английское командование», էջ 155-156:

տանական կառավարության փետրվարի 15-ի որոշմամբ նրանց զինված ուժերը Կարսից պետք է ետ քաշվեին թուրքական բանակի դուրսբերումը Կովկասից ավարտվելուն պես²⁴: Արդահանում վրացիների վարքագծի և մարզի որոշ հատվածներում մուսուլման բնակչության անհնազանդության պատճառով Հայաստանի կառավարությանը ձեռնտու էր անգլիական զորքերի երկարատև մնալը Կարսում: Բայց Ա. Խատիսյանի ջանքերն արդյունք չտվեցին, և մինչև 1919 թ. մայիսի կեսերը բրիտանական զրեթե բոլոր զորքերը Կարսից հանվեցին²⁵: Հայաստանի կառավարության վերոնշյալ մտահոգությունները, սակայն, այնքան էլ տեղին չէին, քանի որ, բացառությամբ որոշ տարածքների (Ադրբայջան, Օլթի), ընդհանուր առմամբ մարզը խաղաղ էր: Այդ է փաստում նաև Ա. Խատիսյանը՝ նշելով, որ Կարսի շրջանի մուսուլման բնակչությունն օրինապահ մնաց դեպի իրենց իշխանությունը: Արդահանում կառավարության կողմից գավառապետ է նշանակվում մուսուլման Կադիմովը, որին շնորհվում է գնդապետի աստիճան: Նրա միջոցով Կարսի նահանգապետը կարող էր խաղաղ վիճակում պահել մուսուլման բնակչությանը²⁶: Այդ է վկայում նաև 1919 թ. մայիսի 5-ին Կարսի մարզի մուսուլմանական ազգային խորհրդի նախագահ դոկտոր Ասատբեկ Հաջինի հեռագիրը Հայաստանի կառավարությանը, որտեղ մասնավորապես նշվում էր. «Կարսի մարզի մուսուլման բնակչության լիազորմամբ ողջունում եմ Հայաստանի Հանրապետության իշխանությանը և հաստատում եմ բարի հարևանությանը վերադառնալու մեր լիակատար պատրաստականությունը: Այսօր մենք խանդավառությամբ դիմավորում ենք խաղաղություն և կարգուկանոն արմատավորող իշխանությանը: Մենք պարզ հոգով ընդառաջ ենք գալիս ձեզ՝ միասին պահպանելու ձեր կողմից առաջ քաշված քաղաքացիական իրավահավասարությունը»²⁷: Այս հեռագրի մասին է ակնարկում Խատիսյանը մայիսի 6-ին Ա. Ահարոնյանին գրած նամակում, որտեղ, նկարագրելով հայկական վարչության և զորքի մուտքը Կարս, նշում է, որ թուրք ազգաբնակչությունը շատ լավ է պահել իրեն, քաղաքը հանդարտ էր, միջադեպեր չեն եղել: Նամակում կարդում ենք նաև, որ թուրք ազգաբնակչությունը գոհ է հայկական տիրապետությունից, և «երեկ նրանք հեռագրով իրենց շնորհակալություն են հայտնել Հայաստանի կառավարությանը»²⁸:

Պետք է նշել, որ Կարսի մարզում հայկական վարչության հաստատումից հետո դադարեցին բախումները նաև քրդերի և հույների միջև, որը, ինչպես գրում է «Աշխատավորը» մայիսի 31-ի համարում, ավելի է

²⁴ Տե՛ս **Ռ. Գ. Հովհաննիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 233:

²⁵ Տե՛ս **Hovannisian R. G.**, *The Republic of Armenia*, 4 vols, v. 1, Berkeley, Los Angeles, London, 1974, էջ 225:

²⁶ Տե՛ս **Ա. Խատիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 158:

²⁷ ԳԱԹ, ՀՅԴ արխիվ, Բոստոն, թիվ 4063:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 55, թ. 1:

բարձրացնում հայկական իշխանության հանդեպ վստահությունը²⁹:

Ինչպես տեսանք, սկսած ապրիլի կեսերից, ամբողջ մայիս ամիսը և հետագայում նաև մինչև աշուն շարունակվում է Արդահանի հետ կապված հայ-վրացական վեճը: Ընդհուպ սեպտեմբերի վերջերը Կարսի նահանգապետ Ս. Ղորղանյանը վարչապետ Խատիսյանին և այլ պաշտոնատար անձանց հեռագրեր էր հղում վրաց գործերը դիվանագիտական ճանապարհով Արդահանից դուրս հանելու անհրաժեշտության մասին: Սակայն, խախտելով պայմանավորվածությունները, վրացական գործը տարբեր պատճառաբանություններով և խուսանավումներով շարունակում էր գրաված պահել Կուր գետից դեպի հարավ և դեպի Մերդենեկ ընկած տարածքները, թեև դա չէր խանգարում վրաց մենշնիկ ազգայնականներին կեղծ լուրեր տարածելու, թե իբր անգլիացիներն աջակցում են հայերին գրավելու Արդահան-Օլթի շրջանը, որի բնակչության մեծ մասը վրացիներ են³⁰: Ի վերջո անգլիացիներն այնքան են վրդովվում, որ հունիսի 16-ին որոշում են Արդահանի շրջանն անջատել Կարսի մարզից և միացնել Բաթումի մարզին՝ անգլիացի գեներալ նահանգապետի կառավարման ներքո³¹: Արդահանի շրջանի գեներալ-նահանգապետ է նշանակվում լեյտենանտ Օլվերը³²: Սակայն, չնայած այս որոշումներին, անգլիացիներն այդպես էլ Արդահանի շրջանը, ինչպես նաև Օլթին չմտցրեցին Բաթումի մարզի մեջ:

Վերլուծելով արխիվային փաստաթղթերը՝ գալիս ենք այն եզրահանգման, որ Արդահանի շրջանի հայկական հատվածից վրացական գործերի դուրսբերման հարցը հիմնականում լուծվել է 1919 թ. սեպտեմբերի վերջին - հոկտեմբերի սկզբին, Անտանտի գերագույն կոմիսար, գնդապետ Հասկելի միջնորդությամբ: Այժմ արդեն քննարկվում էր Արդահան քաղաքի հարավային և հյուսիսային հատվածներում հայերի և վրացիների կայազորների քանակի հարցը: Ինչպես արդեն նշել ենք, հայերը պետք է ունենային 100 զինվոր, իսկ վրացիները՝ 50: Սակայն, վրացական կողմի բողոքի հիման վրա քննարկվում է հայկական կայազորի թիվը կրճատելու և վրացականին հավասարեցնելու հարցը: Հոկտեմբերի 9-ին Թիֆլիսից Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության խորհրդական Թումանյանը գրում է ՀՀ արտգործնախարարին, որ ինքը բանակցել է գլխավոր կոմիսար Հասկելի տեղակալ գնդապետ Ռեյի հետ, և որոշել են, որ Արդահան քաղաքի հարավային մասում հայկական զորամասի թիվը 100-ից պետք է իջեցվի 50-ի: Քանի որ եթե հակառակն արվեր, և վրացական ջոկատի թիվը հասցվեր 100-ի, ապա ավելի շատ հնարավոր կդառնային նրանց բախումները Արդահան քաղաքի հյուսիսային մասի հայկական վարչության հետ: Ինչ-

²⁹ Տե՛ս նույն տեղը, ց. 1, գ. 291, մաս III, թ. 400:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 444:

³¹ Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 275, ց. 5, գ. 133, թ. 65:

³² Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 200, ց. 1, գ. 291, մաս III, թ. 548:

պես նշում է խորհրդական Թումանյանը գնդապետ Ռեյի հետ զրույցում՝ «այժմ էլ կան տեղեկություններ, որ վրաց զինվորականները խառնվում են հայկական ադմինիստրացիայի գործերի մեջ»³³: Մակայն արդեն նայեմբերին վրացական կառավարությունը դիմում է Հայաստանի կառավարությանը, ինչպես նաև միջնորդության համար՝ գերագույն կոմիսար Հասկելին, որպեսզի վրացական ջոկատի թիվը ևս հասցվի 100 հոգու՝ պատճառաբանելով, թե 50 հոգին բավական չէ Արդահան քաղաքի հյուսիսային մասի կարգուկանոնը պահպանելու համար: Նոյեմբերի 17-ի գրությամբ այս մասին գերագույն կոմիսարի գրասենյակը տեղեկացնում է Թիֆլիսում հայոց դիվանագիտական ներկայացուցչությանը՝ խնդրելով, որ եթե վրաց կառավարության հետ այս հարցում համաձայնություն չկա, իրենց տեղյակ պահեն³⁴: Ակնհայտ է, որ վրացիները ձգտում էին իրենց կայագործի թիվը հասցնել հայերի թվին, ոչ թե հայերինը նվազեցնել իրենց չափով, քանի որ նրանց համար միևնույնն էր, թե հայերը որքան զինվոր կունենային հարավային Արդահանում, բայց եթե իրենք ավելի շատ զինվոր ունենային, ավելի մեծ հնարավորություններ կունենային միջամտելու հյուսիսային Արդահանի հայկական վարչության գործերին: Ինչևէ, Հայաստանի կառավարությունը, այնուամենայնիվ, համաձայնեց վրացական կողմի առաջարկին³⁵, որով հայ-վրացական կնճիռն Արդահանի խնդրում կարծես թե ժամանակավորապես հարթվեց:

Մակայն, ինչպես ցույց տվեցին 1920 թ. իրադարձությունները, Վրաստանի մենշևիկյան իշխանությունները ոչ միայն չիրաժարվեցին Արդահանի նկատմամբ հավակնություններից, այլև, օգտվելով թուրք-հայկական պատերազմի «հարմար» առիթից, բռնազավթեցին ամբողջ Արդահանի գավառը:

Բանալի բառեր – *Աղեքսանդր Խատիսյան, գեներալ Կվինիտաձե, Արդահանի գավառ, Բաթում, Տրապիզոն, հայ-վրացական հարաբերություններ, հայ-վրացական տարակարծություններ, մուսուլման բնակչություն*

ШИРАК ТОРОСЯН – *Вопрос Ардагана в контексте грузино-армянских отношений и временное его урегулирование (май – декабрь 1919 г.).* – Провинция Ардаган имела для Армении исключительное значение, так как именно через неё осуществлялся единственный выход Первой республики к Чёрному морю. В апреле 1919 г. британские оккупационные власти распустили *шурру* – временное правительство так называемой Юго-западной Кавказской республики; провинция Ардаган, исключая её северную часть, была передана Армении (территории к северу от Куры и участок Потсхови). Британцы разрешили грузинским войскам занять эту северную часть провинции. Тем не менее, грузины продолжали выдвигать безосновательные претензии на районы Ардаган и Олти. Армяно-грузинский спор затянулся с апреля до осени. Вывод грузинских войск в

³³ Նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 138, թ. 59:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 74:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 31:

значительной степени предопределило посредничество верховного комиссара Антанты полковника Хаскеля в конце сентября – начале октября. Но события следующего, 1920 года показали, что Грузия не только не отказалась от претензий на Ардаган, но и, воспользовавшись турецко-армянской войной, захватила всю провинцию.

Ключевые слова: *Александр Хатисян, генерал Квинитадзе, Ардаган, Батуми, Трабзон, армяно-грузинские разногласия, мусульманское население*

SHIRAK TOROSYAN – *Question of Ardahan in the Context of the Georgian-Armenian Relations and the Temporary Settlement of the Question (from May to December, 1919)*. – The province of Ardahan was important for the First Republic of Armenia, as it was the only way to the Black Sea via the Black Sea neighboring areas. In April 1919, by the decision of the British occupation authorities Shura - the so-called interim government of South West Caucasian Republic was disbanded and the province of Ardahan, except for its northern part was given to Armenia (territory north of the Kura and Potskhovi site). The British allowed Georgian troops to occupy the northern part. Despite the decision of the British, the Georgians continued baseless claims to the areas of Ardahan and Olti of Kars province. From mid-April to May and until the autumn the Armenian-Georgian dispute over Ardahan continued. The withdrawal of Georgian troops from the region was largely resolved at the end of September-beginning of October 1919, via the mediation of the High Commissioner of the Entente Colonel Haskell. However, as the events of 1920 showed, the Menshevik government of Georgia not only abandoned its claims to Ardahan, but also taking advantage of the Turkish-Armenian War, captured the entire Ardahan.

Key words - *Alexander Khatisyan, general Kvinitadze, Ardahan Province, Batum, Trabzon, Armenian-Georgian relations, Armenian-Georgian disagreements, Muslim population*

СТРАТЕГИЯ РФ В АЗИАТСКО-ТИХООКЕАНСКОМ РЕГИОНЕ

ГРИГОР БАЛАСАНЯН

Сегодня Азиатско-Тихоокеанский регион (АТР) имеет большое значение для РФ, особенно с точки зрения развития ее восточных территорий.

Еще в начале XX века сторонники “евразийства” отмечали, что Россия не европейская страна, а по своей ментальности скорее представляет собой азиатское государство. Также высказывается мнение, что Россия, находясь на стыке западной и восточной цивилизаций, может послужить мостом между ними.

1990-е гг. были тяжелыми для РФ. В принятой в 1993 г. концепции внешней политики нечетко обозначены ее приоритеты в АТР. Либеральная элита предпочитала европейскую модель развития. Поэтому восточным регионам РФ, в частности Сибири и Дальнему Востоку, не оказывалось достаточного внимания, позиции России в АТР были ослаблены.

В середине 1990-х гг. РФ начала уделять больше внимания восточному направлению внешней политики и налаживанию сотрудничества с интеграционными организациями региона, в частности с АТЭС и АСЕАН. В 1996 г. она получила статус партнера по диалогу в АСЕАН¹. Параллельно были предприняты шаги для членства в АТЭС. В 1995 г. РФ подала заявку на членство, что было встречено довольно осторожно со стороны Японии и остальных государств АТЭС. Иной позиции придерживалась администрация Б. Клинтона. В ноябре 1998 г. Россия вместе с Перу и Вьетнамом стала членом этой организации². Это позволило ей развернуться на незнакомых прежде рынках – в Сингапуре, Гонконге, Таиланде, Тайване и Малайзии³.

РФ была заинтересована в сотрудничестве с АТЭС, так как доля торговли внутри этой организации составляла 20% от всей ее внешней торговли. Кроме того, доля членов этой организации в инвестициях в РФ составляла 25%.

С целью повысить роль России в АТЭС по ее инициативе в ноябре 1998 г. был создан Бизнес-клуб. В него вошли представители бизнес-кругов, заинтересованные в экономических отношениях с этой организацией. В 2000 г. была принята новая концепция внешней политики РФ, в которой,

---

¹ См. **Фененко А.** Современная история международных отношений. 1991-2015. М., 2015, с. 282.

² См. Там же, с. 283.

³ См. «Современные международные отношения». М., 2014, с. 302.

наряду с другими направлениями, приоритетными объявлялись отношения с АТЭС, АСЕАН и Шанхайской организацией сотрудничества, а также укрепление сотрудничества с Китаем и Индией⁴. Таким образом, впервые сотрудничество с АТР в концептуальной форме объявлялось приоритетом.

В 2001 г. в Москве состоялось заседание Бизнес-клуба, в котором приняли участие более 100 представителей стран АТЭС. Важным было также проведение в Москве (2004) Азиатского бизнес-форума, на котором обсуждалось развитие сотрудничества в области транспорта, энергетики и инвестиций⁵.

В 2008 г. была принята новая концепция внешней политики РФ, в котором АТР снова был представлен как внешнеполитический приоритет⁶. Однако была также отмечена важность европейского направления. Тогда же произошла “перезагрузка” в российско-американских отношениях. В 2010 г. в Праге президенты США и РФ Б. Обама и Д. Медведев подписали третий договор о сокращении наступательных вооружений (СНВ 3). Касательно внешней политики Д. Медведева, то несмотря на декларации, Россия по-прежнему отдавала приоритет европейской модели развития, не уделяя достаточного внимания АТР.

14 ноября 2009 г. Медведев сделал программное заявление о необходимости “поворота России к Азии”. Требовалось привлечь инвестиции для развития сельского хозяйства в Сибири и на Дальнем Востоке, предпринять шаги для более широкого участия РФ в региональных интеграционных организациях⁷. Похожее заявление Медведев сделал и в апреле 2011-го на Азиатском форуме, подчеркнув, что судьба страны, модернизация Сибири и Дальнего Востока связаны с АТР⁸.

В конце 2011 г. США активизировали тихоокеанский интеграционный процесс, и стало понятно, что независимо от предпочтений РФ именно этот вопрос будет главным на саммите во Владивостоке. Саммит, однако, не оправдал надежд. России не удалось подписать договор о сотрудничестве со странами АТЭС⁹. Между тем она рассчитывала развить интеграционные взаимоотношения в рамках организации и стимулировать более активное свое участие в этих процессах¹⁰.

Большое значение для РФ имел саммит АТЭС во Владивостоке, состоявшийся в декабре 2012 г. Серьезная подготовка к мероприятию обус-

---

⁴ См. «Концепция внешней политики Российской Федерации» // archive.mid.ru/BL.nsf/arh/19DCF61BEFED61134325699C003B5FA3.

⁵ См. «Современные международные отношения», с. 304.

⁶ См. «Концепция внешней политики Российской Федерации» // <http://www.kremlin.ru/acts/news/785>

⁷ См. **Фененко А.** Указ. соч., с. 283.

⁸ См. **Кокарев К.** О российско-китайском сотрудничестве в рамках стратегического взаимодействия и партнерства. Новые цели и задачи. Россия в АТР: проблемы безопасности и сотрудничества. М., 2011, с. 36.

⁹ См. **Фененко А.** Указ. соч., с. 284.

¹⁰ См. «Современные международные отношения», с. 305.

ловливалась председательством на нем России. В качестве страны-председателя РФ представила рабочий план саммита из 4-х пунктов:

1. Либерализация торговли и инвестиций, региональная экономическая интеграция.

2. Укрепление продовольственной безопасности, которое предусматривало своевременное прогнозирование, выявление и предотвращение угрожающих ей вызовов.

3. Развитие транспортной сети Сибири и Дальнего Востока, в том числе использование Транссибирской магистрали и Северного морского пути как эффективных международных транспортных коридоров.

4. Обеспечение сотрудничества в научно-технических, технологических и инновационных областях¹¹.

Владивостокский саммит АТЭС был важен с двух точек зрения. Он показал геостратегическую важность развития Сибири и Дальнего Востока в плане вовлеченности РФ в формирование евразийского пространства и в механизмы регионального сотрудничества. С другой стороны, стало ясно, что без участия иностранных партнеров невозможно развитие дальневосточных территорий¹².

В изменившейся международной ситуации в феврале 2013 г. была принята новая концепция внешней политики РФ, где также приоритетным направлением был выбран АТР. Кроме того, большое значение придавалось обеспечению безопасности региона¹³.

В начале века страны АСЕАН приветствовали решение России закрыть военно-воздушную и военно-морскую базу в Кямране (Вьетнам). В 2003 г. в Камбодже руководители внешнеполитических ведомств РФ и стран – участниц организации подписали меморандум “О сотрудничестве”. В следующем году министр иностранных дел С. Лавров подписал протокол о присоединении к договору “О дружбе и сотрудничестве в Юго-Восточной Азии”. Россия стала вторым после Китая постоянным членом Совбеза ООН, присоединившимся к договору¹⁴.

В 2009 г. заработало постоянное представительство РФ в АСЕАН. Несмотря на несколько договоров о сотрудничестве, по ряду объективных и субъективных причин Москве не удалось достичь желаемых результатов. Неконструктивную позицию заняла Австралия – по всей вероятности, по рекомендации США выступила против такого сотрудничества. Оно, тем не менее, стало расширяться после Ханойского саммита, состоявшегося в октябре 2010 г.¹⁵

---

¹¹ См. «Россия и страны Востока». М., 2014, с. 283-284.

¹² См. Там же, с. 284

¹³ См. «Концепция внешней политики Российской Федерации» // http://archive.mid.ru/brp_4.nsf/0/6D84DDEDEDBF7DA644257B160051BF7F

¹⁴ См. «Современные международные отношения», с. 307-308.

¹⁵ См. **Фененко А.** Указ. соч., с. 282.

В конце 2012 г. была принята “Дорожная карта” торгово-экономического сотрудничества Россия–АСЕАН, остававшаяся в силе до конца 2015 г. Основной ее целью было, с одной стороны, сотрудничество, направленное на экономическое развитие Сибири и Дальнего Востока, с другой – содействие равномерному развитию стран АСЕАН. В мае 2016 г. в Сочи прошел очередной саммит этой организации, принявший итоговую декларацию о совместной борьбе с международным терроризмом. Кроме того, обсуждались вопросы, связанные с укреплением атомной безопасности и сотрудничества между АСЕАН, ШОС и ЕАЭС¹⁶.

Большое внимание Россия уделяет безопасности в АТР и пытается наладить сотрудничество в этой области с АСЕАН. В 1994 г. по инициативе РФ был создан региональный форум АСЕАН, стремившийся, в частности, расширить сотрудничество в области безопасности. На сегодня в состав форума входят 26 государств из ЕС и АТР. Свидетельством сотрудничества стали международные оперативно-тактические учения ARF-DiREx–2011, в которых приняли участие представители 25 стран и международных организаций. Однако форум не отличается результативностью. Об этом свидетельствует хотя бы факт, что с его помощью не урегулирован ни один конфликт. Очевидно, что между участниками форума есть недоверие, они не готовы открыто и честно обсуждать региональные вопросы безопасности¹⁷.

Несмотря на ряд соглашений о сотрудничестве между РФ и АСЕАН, до 2013 г. Россия не подписала ни одного договора о свободной торговле. И только осенью 2013 г. наметился прогресс¹⁸. Президент В. Путин с официальным визитом посетил Вьетнам. Во время переговоров были среди прочего обсуждены вопросы двусторонних торгово-экономических отношений. Основные их направления – энергетические ресурсы, атомная энергетика и военно-техническое сотрудничество¹⁹. Российские компании проводят совместное освоение нефтяных скважин в Южно-Китайском море. Кроме того, РФ поставляет подводные лодки военно-морским силам Вьетнама²⁰.

Хотя тема транстихоокеанского партнерства была уже затронута, нужно еще раз вернуться к ней. Это партнерство – серьезный соперник евразийского интеграционного процесса. В 2005 г. между Брунеем, Чили, Новой Зеландией и Сингапуром был подписан договор о транстихоокеанском стратегическом экономическом партнерстве, которому надлежало в

---

¹⁶ См. По итогам саммита АСЕАН принята итоговая декларация // <http://www.mk.ru/politics/2016/05/20/po-itogam-sammita-asean-prinyata-itogovaya-deklaraciya.html>.

¹⁷ См. «Россия и страны Востока». М., 2014, с. 279–281.

¹⁸ См. **Фененко А.** Указ. соч., с. 282.

¹⁹ См. «Итоги визита Путина во Вьетнам» // <http://www.notum.info/news/politika/itogi-vizita-putina-vo-vietnam>.

²⁰ См. **Подберезкин А., Боришполец К., Подберезкина О.** Евразия и Россия. М., 2013, с. 206.

полной мере соответствовать уставу, целям и задачам АТЭС. Переломным оказался 2008 г., когда о возможности присоединения к четверке объявили США. В 2010 г. при активном американском участии начались переговоры. Позднее к партнерству присоединились Австралия, Вьетнам, Канада, Малайзия, Мексика, Перу и Япония. Южная Корея воздержалась, отдав предпочтение внутриазиатским проектам²¹. На сегодня партнерство представляет опасность и для Китая. В этом плане российско-китайские интересы совпадают. В странах АТР большинством капитала владеют именно китайцы, особенно в банковской отрасли. Число проживающих в регионе китайцев составляет 50-60 миллионов. Китай не участвует в партнерстве, и это ослабляет его экономическое и политическое влияние в регионе. Но страны региона и интеграционные организации, осознавая экономическое значение и возможности Китая, заинтересованы в сохранении тесных экономических отношений с Поднебесной. В 2010 г. была создана зона свободной торговли Китай–АСЕАН, число жителей которо составило 1,9 млрд. человек, ВВП – 6 трил., а объем торговли – 4,5 триллиона долларов²².

Кроме установления отношений и сотрудничества с интеграционными организациями АТР, перед РФ стоят и другие задачи в этом сложном, милитаризованном регионе. Семь из 10-ти крупных армий мира находятся здесь (РФ, Китай, США, Северная Корея, Индия, Республика Корея и Вьетнам). Пять из них имеют ядерное оружие²³.

Стратегия РФ в регионе призвана разрешить три проблемы:

1. Обеспечить безопасность восточных регионов страны.
2. Использовать потенциал сотрудничества для модернизации своей промышленности.
3. Обеспечить условия для развития восточных регионов.

Для реализации этой стратегии существуют три пути: участие в региональных межправительственных организациях, установление политических отношений с государствами региона и развитие двустороннего торгово-экономического сотрудничества²⁴. Важная проблема – обеспечить безопасность страны. Государства региона, связанные “азиатской” цивилизацией, воспринимают Россию как европейское государство.

Поэтому первоочередной задачей РФ должно быть развитие своих вооруженных сил²⁵, укрепление геополитических позиций страны, а также повышение ее конкурентоспособности. Здесь отдельно стоит подчеркнуть повышение эффективности управления, чтобы принятые в центре решения

---

²¹ См. «Россия в современных интеграционных процессах». М., 2014, с. 254.

²² См. Подберезкин А., Боришполец К., Подберезкина О. Указ. соч., с. 259.

²³ См. Ивашенцов Г., Коротеев С., Меламед И. Азиатско-Тихоокеанский регион и восточные территории России. М., 2013, с. 11.

²⁴ См. Там же, с. 12-13.

²⁵ См. Там же.

своевременно исполнялись на местах. Сегодня правящая элита РФ продолжает использовать западную модель развития страны, уделяя недостаточно внимания восточным регионам и не повышая их привлекательности. Россия должна проводить прагматичную восточную политику, используя свои политические и экономические связи, превосходящие силовой фактор²⁶.

Россия достигнет успехов, лишь установив качественно новые отношения с США, наладив отношения с Японией, сохранив стабильные отношения с обеими Кореями, а также с другими членами АСЕАН. Важно сохранить и развивать отношения с Индией. Без разностороннего экономического сотрудничества с АТР и интеграции в эту организацию развитие восточных регионов России невозможно. Отношения РФ с США в АТР в последнее время были переоценены. По мнению экспертов, в российско-американских отношениях имеются причины для их нормализации. Оба государства заинтересованы в обеспечении стабильности в АТР. С другой стороны, эта стабильность довольно хрупкая, в любой момент может быть нарушена. Обе страны заинтересованы в мире на Корейском полуострове, не могут допустить военного “суверенитета” Японии и т.д. Без урегулирования отношений с Японией РФ не сможет вести активную экономическую деятельность в АТР. Для экономической интеграции важно участие Японии в развитии Сибири и Дальнего Востока. Но две причины замедляют сотрудничество – неразрешимый территориальный спор и отсутствие мирного договора.

Не принижая роль и влияние этих стран в АТР, все-таки более детально проследим отношения России с Китаем. Китай, непосредственный сосед России с быстро развивающейся экономикой, представляет для нее большой интерес. Обратим особое внимание на двусторонние отношения после 2014 г., поскольку после присоединения Крыма и введения западных санкций РФ переориентировала внимание на Восток, особенно Китай, в первую очередь в экономическом плане.

В марте 2014 г. Россию исключили из Большой восьмерки. В ответ на это она попыталась активизировать экономические отношения со странами БРИКС, надеясь найти замену замороженным западным инвестициям. Но 6-й саммит БРИКС (июль 2014) показал, что члены этой организации, боясь испортить экономические связи с США и ЕС, не готовы оказать России существенную экономическую поддержку. Кроме того, проблема была не только экономической, но и цивилизационная. Бразилия, Индия и ЮАР объявили, что не собираются “воевать” с Западом, ибо идентифицируют себя как часть этой цивилизации²⁷. Из членов организации только

---

²⁶ См. **Кортунов С.** Национальные интересы России в АТР // “Золотой Лев”, № 142-143 // www.zlev.ru/142/142/13.htm

²⁷ См. **Коростиков М.** Уроки китайского // “Власть”, 2016, № 5(1160), с. 9.

Китай был готов к экономическому сотрудничеству с Россией, но не столь глубокому, как ей хотелось. Пока что сотрудничество ограничивается только военными контрактами и строительством двух атомных энергоблоков в Тяньване. Правда, в 2001 г. стороны основали Шанхайскую организацию сотрудничества, но от этого в основном выиграли китайцы; до двусторонней ратификации договора (2005) Китай урегулировал все территориальные споры с РФ, в основном с пользой для себя²⁸.

В апреле 2014-го в Боао (Китай) проходил “азиатский Давос”, а в мае был подписан российско-китайский договор о поставках газа в объеме 38 млрд. куб. м на 30 лет. Было решено построить газопровод “Сила Сибири”. Спустя год в договор была внесена поправка и принято решение проложить вторую ветку газопровода, а чуть позже был подписан меморандум о третьей ветке²⁹.

Несмотря на предпринятые шаги, в 2015 г. не было зафиксировано развития двусторонних экономических отношений. Более того, был зафиксирован 30% спад в торговле. Такая пассивность имеет несколько причин. Прежде всего, китайские бизнесмены не спешат инвестировать в российскую экономику. В 2015 г. объем китайских инвестиций в РФ составил 790 млн. долларов, или 0,7% от всех иностранных инвестиций Китая³⁰.

Непросто складывается положение с доставкой в Китай сжиженного газа. С января по сентябрь 2015 г. ее объемы были сокращены на 51,3%. Таким образом, усилия РФ заменить западные инвестиции азиатскими оказались тщетными. В частности, сотрудничающие с американскими коллегами китайские банки не согласились инвестировать в российскую экономику. В знак протеста «Газпром» в декабре 2015 г. объявил о переносе “Дня инвестора” из Сингапура и Гонконга обратно в Нью-Йорк и Лондон³¹.

У китайского бизнеса есть и другие причины не инвестировать в экономику РФ. Руководствуясь сугубой выгодой, он инвестирует или в развитые страны (например, США), где можно приобрести технологии, либо в страны третьего мира (Зимбабве или Судан), где без всяких проблем выдают земли для сельскохозяйственной деятельности. Россия не входит ни в первую группу, ни во вторую. Важна также уверенность в возвращении инвестиций, где РФ также уступает. Согласно данным Doing Business за 2015 г., по рейтингу свободы бизнеса она занимает 51-е место в мире. Для сравнения у Сингапура 1-е место, у Южной Кореи – 4-е. Очевидно, что китайский бизнес предпочтет инвестировать именно там. В последнее время, пользуясь западными санкциями, Китай в одностороннем порядке изменяет правила двусторонних экономических отношений, тем самым ставя

---

²⁸ См. Там же.

²⁹ См. Там же, с. 10.

³⁰ См. Там же.

³¹ См. Там же, с. 11.

российских коллег в трудное положение. Например, в 2015 г. было принято решение о поставках зерна из России в Китай только в мешках, что заведомо невыгодно российским производителям. Еще один пример. Имея в виду, что РФ не получит на Западе компонент для системы ГЛОНАСС, Китай в несколько раз повысил цены на производимые им аналоги, поставив под вопрос экономическую эффективность проекта. Именно на эти факты ссылаются некоторые экспертные круги, утверждая, что несмотря на высокий уровень двусторонних политических и военных отношений, в экономическом плане российская политика “поворота на Восток” провалилась.

РФ имеет неплохие возможности развивать отношения с Южной Кореей. Сотрудничество возможно как в области техники и технологий, так и, что маловероятно, в военно-технической сфере. Да, Южная Корея – союзник США, однако зависящий от них в военном и военно-техническом плане Сеул может искать альтернативу в сотрудничестве с РФ³².

Нам представляется, что России следует обратить внимание на сложившуюся ситуацию и принять меры для повышения своей роли в АТР. В политическом плане она практически лишена там влияния и в случае экстренных мер окажется за пределами интеграционных процессов.

Сегодня много говорится о воссоздании “Великого Шелкового пути”, который не проходит по территории России. В случае его воссоздания связующим звеном между ЕС и АТР станет Центральная Азия. Учитывая, что и с ЕС, и с АТР у США хорошие отношения, то можно вести речь о гегемонии США в XXI веке³³.

Этот вопрос сегодня получает интересное развитие. Обсуждается строительство железной дороги Украина–Грузия–Азербайджан–Казахстан, которую украинская пресса назвала “Шелковый Путь”. В 2016 г. посол Украины в Китае Олег Демин заявил, что этот проект с большим интересом воспринят в Китае³⁴. При его реализации Россия будет еще больше изолирована от экономических процессов в АТР.

Не раз говорилось, что первостепенной задачей РФ остается развитие восточных регионов, поскольку они недостаточно интегрированы в экономическую систему страны. Сегодня самая популярная версия экономической интеграции в АТР следующая: поощрять отечественных и привлекать иностранных инвесторов на российский Дальний Восток, способствовать экспорту сырья и углеродов из восточных регионов. Есть еще один момент. Развитие восточных регионов может повлечь за собой сельскохозяйственное и культурное освоение этих территорий со стороны народно-

---

³² См. **Кортунов С.** Национальные интересы России в АТР // журнал “Золотой Лев”, № 142-143 // www.zlev.ru/142/142/_13.htm.

³³ Там же.

³⁴ См. «Ժամանակ», 10.2.2016, էջ 8.

правовых субъектов (??). Для него немаловажен человеческий капитал. Демографическая картина названных регионов должна беспокоить власти. Этот вопрос можно решить относительно быстро, организовав массовое переселение жителей из западных областей России. Такую практику в свое время использовал СССР. А в долгосрочной перспективе нужно с помощью разных программ способствовать росту рождаемости в восточных регионах. По официальной статистике в 2013 г. в восточных регионах уровень рождаемости превышал уровень смертности, но в этом направлении предстоит серьезная работа. Правительство РФ пытается с помощью разн. Указ. соч., личных проектов (магистраль Чита–Владивосток, космодром “Восточный”, строительство нефтепровода Восточная Сибирь – Тихий океан) развивать эти регионы, но этих шагов недостаточно. Сегодня в России актуальна проблема эффективного управления.

Ныне стратегия РФ в АТР стоит перед дилеммой. Оставить все как есть, не предпринимать никаких мер для развития Дальнего Востока; это позволит на некоторое время обеспечить присутствие России в АТР, но нельзя будет говорить о серьезном ее участии в происходящих здесь процессах. Или – системное продвижение РФ в регионе, что потребует основательных политических, экономических и умственных усилий. Сегодня из-за отсутствия необходимых инфраструктур нельзя осваивать новые месторождения. Кроме того, доля региона в экономике будет оставаться низкой. Несколько лет назад при высоких ценах на нефть всё это не вызывало беспокойства, но в условиях нынешнего экономического кризиса ситуация изменилась. Сегодня у России нет ясной энергетической стратегии в отношении АТР. В результате Катар и Австралия, обходя РФ, поставляют в регион сжиженный газ, часто по заниженной цене³⁵. К ним также присоединились США. Весной 2013 г. договор с Японией о поставке сжиженного газа заключило министерство энергетики Соединенных Штатов. Поставки могут начаться уже в 2017 г. На рынок сжиженного газа пытается выйти и Россия. В Ямале строят два завода, но по расчетам строительство завершится не раньше 2018-2019 гг. А к тому времени рынок уже будет занят крупными игроками³⁶.

Обобщая, нужно сказать, что для полноправного участия в интеграционных процессах в АТР Россия должна ускоренными темпами развивать Восточную Сибирь и Дальний Восток. Но проблема не только в восточных регионах. Для конкурентоспособности России необходимо осуществлять системные реформы и ставить перед собой четкие задачи.

Ключевые слова: *стратегия, Россия, АТР, АТЭС, АСЕАН, США, Китай*

---

³⁵ См. **Панов А.** Интеграция России в Азиатско-Тихоокеанский регион. Перспективы 2020 // http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=1641#top-content

³⁶ См. **Подберезкин А., Боришполец К., Подберезкина О.** Указ. соч., с. 157.

ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԼԱՍԱՆՅԱՆ – ՌԴ ռազմավարությունը Ասիա-Նադաղօվկիանայան տարածաշրջանում արդի փուլում – 21-րդ դարում արագ տեմպերով զարգացող Ասիա-Նադաղօվկիանայան տարածաշրջանը մեծ հետաքրքրություն և կարևորություն ունի: Այլ պետությունների նման ՌԴ-ն ևս չի կարող անմասն մնալ տարածաշրջանում տնտեսական և քաղաքական ազդեցություն սահմանելուց, եթե հաշվի առնենք այն, որ ՌԴ տարածքի մի մասը գտնվում է հենց այդ տարածաշրջանում: Ուսումնասիրությունը պայմանականորեն բաժանվել է երկու մասի: Առաջին հատվածում ներկայացվում է ՌԴ իշխանությունների գործունեությունը տարածաշրջանային ինտեգրացիոն կազմակերպություններին անդամակցելու ուղղությամբ, վերլուծության են ենթարկվում ՌԴ արտաքին քաղաքականության հայեցակարգերը, իսկ երկրորդ հատվածում՝ այն խնդիրները, որոնք այսօր ծառայած են տարածաշրջանում ՌԴ ռազմավարության իրականացման առջև:

Բանալի բառեր – ռազմավարություն, ՌԴ, ԱԽՏ, ԱԽՏՀ, ԱՍԵԱՆ, ԱՄՆ, Չինաստան

GRIGOR BALASANYAN – *The Strategy of the RF in the Asia-Pacific Region in the Present Stage.* – The quickly developing Asia-Pacific region represents itself as an interest and importance in the 21st century. Not as other countries do, RF always takes part in ascertaining an economic and political influence in the region taking into the consideration the fact that the main part of the RF is located in that region. The study is divided into 2 parts – the activity of the RF authorities in participating the regional integrative organizations, and the problems, connected with the development of the strategy, that exist in the region.

Key words: strategy, RF, APR, APEC, ASEAN, USA, China

ТРЕХСТОРОННЕЕ ВОЕННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ТУРЦИИ, ГРУЗИИ И АЗЕРБАЙДЖАНА (ноябрь 2012 г. - май 2016 г.)

ЭРИК ДАВТЯН

После установления дипломатических отношений в 1992 г. Турция, Грузия и Азербайджан стали развивать двустороннее сотрудничество в разных сферах, в том числе военной. В том же 1992 г. Турция и Азербайджан подписали договор о сотрудничестве в сфере военного образования¹. В 1996-м между Грузией и Турцией, Турцией и Азербайджаном было подписано соглашение о сотрудничестве в сфере военных учений, техники и науки, а 1997-м – договор о сотрудничестве в сфере военной подготовки². В 2002 г. соглашение о сотрудничестве в военной сфере подписали Грузия и Азербайджан³.

Почва для военного сотрудничества между тремя странами в трехстороннем формате появилась после того, как в 2006–2007 гг. началась эксплуатация нефтепровода Баку–Тбилиси–Джейхан и газопровода Баку–Тбилиси–Эрзурум. Обеспечение безопасности трубопроводов вызвало необходимость сотрудничества силовых структур трех стран, результатом которого стали ежегодные трехсторонние командно-штабные учения “Бесконечность” (“Eternity”).

Первые трехсторонние учения и охрана трубопроводов сыграли большую роль для дальнейшего расширения сотрудничества. В 2012 г. в Анкаре военные атташе Грузии и Азербайджана в Турции и заместитель командира турецких сил специального назначения подписали меморандум о проведении военных учений “Кавказский орел” (“Caucasus Eagle”)⁴, предполагающих участие небольших подразделений каждой из стран.

Через несколько дней войска спецназначения Турции, Грузии и Азерб-

---

¹ См. Minister: Military relations between Turkey and Azerbaijan must develop given regional security // <http://en.trend.az/azerbaijan/politics/1842322.html>

² См. თურქეთის რესპუბლიკა // http://turkey.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=GEO&sec_id=292&info_id=1355

³ Relations between Georgia and Azerbaijan // http://azerbaijan.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=212

⁴ См. Memorandum of Understanding between the Government of the Republic of Turkey, the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of Georgia Regarding the Provisions of Host Nation Support for the Execution of Caucasian Eagle Small Unit Commando Exercise, done in Ankara, 21 November, 2012, <http://www2.tbmm.gov.tr/d26/1/1-0508.pdf>

байджана провели первые совместные учения⁵. Учитывая, что подписанием меморандума три страны установили правовую базу для дальнейшего сотрудничества в рамках учений, ноябрь 2012 года можно считать ключевым пунктом в развитии трехстороннего военного сотрудничества.

В развитии этого сотрудничества значительную роль сыграл Иракий Аласания, ставший в 2012 г. министром обороны Грузии. В апреле 2013 г. он объявил, что три страны намерены провести новые совместные военные учения на уровне батальонов⁶. Кроме того, сказал Аласания, Грузия ведет переговоры с США об участии Турции и Азербайджана в грузино-американских учениях 2014 года⁷. Судя по тому, что в этих учениях (“Agile Spirit 2014”) участвовали только вооруженные силы Грузии и США⁸, Соединенные Штаты не согласились расширять состав их участников. Несмотря на это, инициатива грузинской стороны показывает, какое значение придавала она военному сотрудничеству между тремя государствами. В одном интервью (2013) Аласания назвал Турцию, Азербайджан, Эстонию и Израиль ключевыми партнерами Грузии в военной сфере. Более того, добавил он, настало время сотрудничества между Турцией, Грузией и Азербайджаном в военной промышленности⁹.

Очередные трехсторонние учения прошли в 2013 г. в Баку. На них присутствовали атташе военно-морских сил США и офицер связи НАТО. Это подтверждает, что Штаты и Североатлантический союз заинтересованы в обеспечении безопасности вышеуказанных трубопроводов. На следующий год в центре горной подготовки сухопутных войск Турции состоялись учения, в которых участвовали представители отрядов спецназначения не только Турции, Грузии и Азербайджана, но также Туркменистана. Из Грузии и Туркменистана в учениях участвовали по одному, а из Азербайджана 9 военнослужащих¹⁰. Целью учений, проведенных под руководством турецких специалистов, явилось усовершенствование навыков по преодолению различных барьеров.

В июне 2014 г. в Брюсселе в рамках встречи министров обороны государств – членов НАТО министры обороны Турции, Грузии и Азербайджана обсудили перспективы трехстороннего сотрудничества. Первая встречи на уровне глав оборонных ведомств свидетельствует, что страны-

---

⁵ См. Անկարայում մեկնարկել է «Կովկասյան արժիվ» զորավարժությունը // <http://razm.info/9956>

⁶ См. Georgia studies possibilities to expand military cooperation with Azerbaijan and Turkey // <http://en.trend.az/caucasus/georgia/2134615.html>

⁷ См. Turkey, Azerbaijan may join US-Georgian military exercise in 2014 // <http://news.az/articles/turkey/78417>

⁸ См. Վրաստանում մեկնարկել է Agile Spirit 2014 վրաց-ամերիկյան զորավարժությունը // <http://razm.info/45823>

⁹ См. Georgian Defense Minister Irakli Alasania: The Bug Pit Interview // <http://www.eurasianet.org/node/67335>

¹⁰ О количестве турецких участников не сообщалось. См. Թուրքիայում արբեջանցի և վրացի հատուկ լուսատյանների մասնակցությամբ վարժանք է անցկացվել // <http://razm.info/45722>

соседи значительно подняли уровень сотрудничества. Всего два месяца спустя в Нахичевани состоялась новая встреча министров обороны трех стран, в ходе которой обсуждались вопросы совместной охраной энергетических и транспортных инфраструктур¹¹. Накануне Аласания заявил, что с предложением провести эту встречу выступила Грузия¹² – лишний пример ее заинтересованности в военном сотрудничестве с Турцией и Азербайджаном. Трехстороннее сотрудничество, подчеркнул он, не направлено против какого-либо государства, наоборот, является дополнительным фактором региональной безопасности¹³.

Встреча в Нахичевани завершилась институционализацией трехстороннего сотрудничества – договоренностью, что военные министры будут отныне встречаться дважды в год. К сферам, по которым три страны проводят регулярные консультации, добавилась оборона. Особое внимание нахичеванская встреча привлекла местом своего проведения. Вскоре там же министры обороны трех стран встретились с председателем меджлиса Нахичеванской автономии.

Хотя трехстороннее военное сотрудничество укрепилось, оно носило достаточно ограниченный характер. Военный эксперт У. Джафаров трактует нахичеванскую встречу как начальный этап создания аналога ОДКБ, к которому в дальнейшем мог бы присоединиться ряд тюркоязычных государств¹⁴. Ее итогом стало всего лишь определенное расширение сотрудничества, а не создание военного союза или организации, основанной на принципе коллективной безопасности.

В сентябре 2014 г. в грузинском учебном центре Крцаниси прошли очередные учения “Eternity”, в которых участвовали 12 военнослужащих из Азербайджана, 24 – из Грузии. Турция была представлена 12 участниками, среди них 9 представляли сухопутные войска, один – жандармерию, двое – государственную трубопроводную компанию “BOTAŞ”¹⁵. Целью учений было формирование штаба многонациональной бригады, охраняющей названные нефтепровод и газопровода.

Следующая встреча министров обороны Азербайджана, Турции и Грузии состоялась в апреле 2015 г. в Тбилиси. Грузинский министр М. Джанелидзе снова подчеркнул, что их сотрудничество не направлено против кого-либо и преследует цель стабильности и мира в регионе¹⁶. Стоит отме-

¹¹ См. ს ა მ მ ბ რ ი ვ ო მ ე გ ბ ვ ე დ რ ა ბ ა ბ ო მ ე ვ ა ბ ო // <http://www.mod.gov.ge/c/news/trilateral-meeting-in-nakhchivan>

¹² См. თ ა ვ დ ა ვ ვ ო ბ მ ო ბ ო ს ტ ო რ ო ს ვ ო მ ო ტ ო ა ზ ე რ ბ ა ი ჯ ა ნ ო ბ ო , <http://www.mod.gov.ge/c/news/defence-minister-visits-azerbaijan>

¹³ Там же.

¹⁴ См. Азербайджан, Турция и Грузия могут создать аналог ОДКБ // <http://sputnik-georgia.ru/georgia/20140819/216886149.html>

¹⁵ См. Կրաւտաւնը, Թուրքիան և Ադրբեջանը համատեղ գորավարժութիւնն են անցկացնում // <http://razm.info/53830>

¹⁶ См. ს ა მ მ ბ რ ი ვ ო მ ა ვ დ ა ვ ვ ო ბ მ ო ბ ო ს ტ ო რ ო ა ლ ო // <http://www.mod.gov.ge/c/news/trilateral-defence-ministerial?lang=geo>

титель, что в “Видении министра 2015–2016”, опубликованном МО Грузии, сказано, что трехстороннее военное сотрудничество направлено на усиление регионального партнерства¹⁷.

Джанелидзе предложил коллегам из Турции и Азербайджана провести совместные тренировочные курсы в школе горной подготовки в Сачхере. Была также отмечена важность меморандума о военном сотрудничестве, который, по словам турецкого министра И. Йылмаза, находится в стадии подготовки¹⁸. В Тбилиси прошла встреча Йылмаза и его азербайджанского коллеги З. Гасанова с премьер-министром Грузии И. Гарибашвили, в ходе которой последний подчеркнул важность “единства трех государств”¹⁹.

4 мая 2015 года в Анкаре состоялась встреча начальников генеральных штабов вооруженных сил Грузии и Турции и министра обороны Азербайджана²⁰. Она представляет интерес с двух точек зрения. Во-первых, формат встречи, организованной с участием начальников генеральных штабов. Во-вторых, по ее итогам было решено создать координационную группу по регулированию трехстороннего военного сотрудничества и его расширению в области военного образования и медицины (проведение совместных курсов, учений и т.д.).

2015-й был также ознаменован совместными учениями “Caucasus Eagle”, которые прошли с 31 мая по 10 июня в Турции. С грузинской и азербайджанской стороны в учениях участвовали по одному подразделению спецназа, а с турецкой – одно подразделение спецназа, 2 вертолета и 1 транспортный самолет²¹.

Очередная встреча министров обороны состоялась в декабре 2015 г. в Стамбуле. Турецкий министр Йылмаз объявил, что сотрудничество между тремя странами способствует укреплению мира и стабильности в регионе, а также служит примером для других стран²². В свою очередь, грузинский министр обороны Тинатин Хидашели отметила, что трехсторонний формат фактически не имеет аналога и важен как с практической стороны, так и с политической. Кроме того, Хидашели предложила коллегам усилить сотрудничество в рамках натовско-грузинского тренировочного и оценочного центра, открытого в августе 2015-го в присутствии генерального сек-

¹⁷ См. მინისტრის ხედვა 2015-2016, с. 19 // <http://www.mod.gov.ge/assets/uploads/pdf/Ministers-Vision-Geo.pdf>

¹⁸ См. სამხრეთ-დასავლეთის მინისტრის განცხადება // <http://www.mod.gov.ge/c/news/trilateral-defence-ministerial?lang=geo>

¹⁹ См. პრემიერ-მინისტრი თურქეთის და აზერბაიჯანის თავდაცვის მინისტრებს შეხვდა // http://gov.ge/index.php?lang_id=geo&sec_id=406&info_id=48342

²⁰ См. Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan Silahlı Qüvvələri Rəhbərlərinin görüşünün yekunlarına dair Protokol imzalanıb // http://mod.gov.az/index2.php?content=news/2015/04_05_sefer_tr

²¹ См. „დასავლეთის უსუსურების“ - სპეცდაზოვნული ბის-რაზმების ერთობლივი წვრთნის თურქეთში // <http://1tv.ge/ge/news/view/100549.html>

²² См. Turkish, Azerbaijani, Georgian defense ministers meet in Istanbul // <http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-azerbaijani-georgian-defense-ministers-meet-in-istanbul.aspx?pageID=238&nID=92658&NewsCatID=510>

ретаря НАТО Йенса Столтенберга²³. Главы оборонных ведомств трех стран коснулись и темы правового регулирования отношений – принятия специального документа о трехстороннем сотрудничестве в сфере обороны, которое, по данным МО Грузии, было запланировано на 2015 год, однако не состоялось²⁴.

В феврале-марте 2016-го был проведен зимний курс базовой горной подготовки в Бакуриани. В нем приняли участие 28 военнослужащих из Турции, Азербайджана, Польши, Литвы, Латвии, Армении, Украины²⁵. Курс был организован школой горной подготовки в Сачхере в рамках программы НАТО “Партнерство ради мира”.

По инициативе З. Гасанова в мае 2016 г. в Габале состоялась встреча министров обороны Грузии, Турции и Азербайджана. Во время пресс-конференции после нее Т. Хидашели объявила, что в учениях “Достойный партнер” (“Noble Partner”) отныне будут регулярно участвовать военнослужащие Турции и Азербайджана, а также Германии и Франции²⁶. Впервые же учения “Noble Partner” в Грузии прошли в 2015 г. с участием военнослужащих Грузии и США²⁷, а во вторых учениях (год спустя) – США и Великобритании²⁸. Цель учений – повысить готовность грузинской роты для участия в натовских силах быстрого реагирования (NATO Response Force, NRF). Заявление Хидашели было еще одной попыткой вовлечь Турцию и Азербайджан в совместные учения с государствами – членами НАТО. Грузинский министр предложила провести в Грузии в 2017-м сразу несколько трехсторонних учений²⁹.

²³ См. NATO, Georgia Open Joint Training Center // <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=28528>

²⁴ См. ორმხრივი თანამშრომლობა // <http://www.mod.gov.ge/p/bilateral-cooperation?lang=geo>

²⁵ См. სამთომომზადების სამთრის კურსი დასრულდა // <http://www.mod.gov.ge/c/news/%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%9B%E1%83%97%E1%83%9D%20%E1%83%9B%E1%83%9D%E1%83%9B%E1%83%96%E1%83%90%E1%83%93%E1%83%94%E1%83%91%E1%83%98%E1%83%A1%20%E1%83%96%E1%83%90%E1%83%9B%E1%83%97%E1%83%A0%E1%83%98%E1%83%A1%20%E1%83%99%E1%83%A3%E1%83%A0%E1%83%A1%E1%83%98%20%E1%83%93%E1%83%90%E1%83%A1%E1%83%A0%E1%83%A3%E1%83%9A%E1%83%93%E1%83%90?lang=geo>

²⁶ См. Грузия приглашает Азербайджан на учения НАТО в Грузии // <http://www.apsny.ge/2016/mil/1463357336.php> (дата обращения: 02.06.2016)

²⁷ ტაქტიკური სწავლება „ღირსეული პარტნიორის“ ფარგლებში, <http://www.mod.gov.ge/c/news/taqtikuri-scvaleb-girseulipartinoris-farglebshi?lang=geo>

²⁸ См. ქართულ-ამერიკული სწავლება „ღირსეული პარტნიორი 2016 დასრულდა“ // <http://www.mod.gov.ge/c/news/%E1%83%A5%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%97%E1%83%A3%E1%83%9A-%E1%83%90%E1%83%9B%E1%83%94%E1%83%A0%E1%83%98%E1%83%99%E1%83%A3%E1%83%9A%E1%83%98%20%E1%83%A1%E1%83%AC%E1%83%90%E1%83%95%E1%83%9A%E1%83%94%E1%83%91%E1%83%90%20%E2%80%9E%E1%83%A6%E1%83%98%E1%83%A0%E1%83%A1%E1%83%94%E1%83%A3%E1%83%9A%E1%83%98%20%E1%83%9E%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%A2%E1%83%9C%E1%83%98%E1%83%9D%E1%83%A0%E1%83%98%202016%E2%80%9C%20%E1%83%93%E1%83%90%E1%83%A1%E1%83%A0%E1%83%A3%E1%83%9A%E1%83%93%E1%83%90?lang=geo>

²⁹ См. საქართველო-თურქეთ-აზერბაიჯანის თავდაცვის მინისტრების აზერბაიჯანში // https://www.youtube.com/watch?v=kz_dld-ul60

Вопрос о перспективах расширения сотрудничества трех стран был поднят министром обороны Азербайджана. В Габале он заявил о необходимости сотрудничать в области кибербезопасности³⁰, а также военного образования.

Изучая сотрудничество Турции, Грузии и Азербайджана в оборонной сфере, необходимо взглянуть на него через призму внешней политики каждого из государств, учитывая их основные внешнеполитические цели. При этом надо иметь в виду, что сотрудничество трех стран развивается и в двустороннем формате. При этом Азербайджан часто использует трехсторонний формат как рычаг противодействия Армении, пытаясь представить его как “проявление солидарности” Турции и Грузии с Азербайджаном в нагорно-карабахском конфликте и придать встречам военных министров антиармянский характер. Например, в апреле 2015 г. в Тбилиси, встречаясь с грузинским и турецким министрами, Гасанов объявил, что Армения имеет территориальные претензии к Азербайджану, Грузии и Турции, тем самым пытаясь заручиться их поддержкой³¹. Стоит отметить, что тезис о “территориальных претензиях” Армении к соседям Азербайджан распространяет регулярно.

Тему нагорно-карабахского конфликта министр обороны Азербайджана затронул и в Габале, заявив, что Турция и Грузия “поддержали справедливую позицию” Азербайджана в начале апреля 2016 года³².

Грузия занимает особое место в трехсторонних отношениях, поскольку является мостом, соединяющим Турцию с Азербайджаном, и связывает их с евроатлантической интеграцией. Еще в 2014 г. И. Аласания заявил, что укрепление обороноспособности трех стран соответствует интересам НАТО. Он обосновывал это тем, что они используются для транзита перевозок в Афганистан³³. Во время стамбульской встречи (2015) Хидашели заявила, что для стабильной, безопасной и диверсифицированной энерго-ресурсами Европы необходимы стабильность и безопасность в черноморском и кавказском регионах. А возможности Азербайджана и Грузии недостаточны и важно привлечь к этому Турцию³⁴. Иными словами, Грузия продвигает идею тесной взаимосвязи кавказского и черноморского регио-

³⁰ См. Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Müdafiə nazirlərinin üçtərəfli görüşü keçirilib // http://mod.gov.az/index2.php?content=news/2016/20160515_atg3terefli_gorus

³¹ См. Армения продолжает предъявлять территориальные претензии к Азербайджану, Турции и Грузии // <http://ru.sputnik.az/politics/20150402/301932691.html>

³² См. В Габале состоялась трехсторонняя встреча министров обороны Азербайджана, Турции и Грузии // http://azertag.az/ru/xeber/Zakir_Gasanov_Predusmatrivaetsya_podpisanie_trehstoronnego_Memoranduma_o_vzaimoponimanii_v_oblasti_oborony_mezhdu_Azerbaidzhanom_Turciei_i_Gruziei_OBNOVLENO-951719

³³ См. Грузия, Азербайджан и Турция заинтересованы в разработке плана по усилению обороноспособности // <http://www.trend.az/scaucasus/georgia/2304571.html>

³⁴ См. ს ა ქ ა რ თ ე ე ლ ს , თ უ რ ქ ე თ ი ს ა და ა ზ ე რ ბ ა ო ო ა ნ ო ს თ ა ვ და ე ე ო ს მ ო ბ ო ს ტ რ ე ბ ო ს შ ე ბ ვ ე დ რ ა // <http://www.mod.gov.ge/c/news/saqarTvelo-TurqeTi-azerbajjanis%20Tavdacvis%20 ministrebis%20samxriivi%20Sexvedra?lang=geo>

нов и Европы в сфере энергобезопасности Европы. Более того, Хидашели прямо заявила, что военная безопасность трех стран связана с НАТО³⁵.

То, что Грузия пытается связать трехстороннее сотрудничество с отношениями НАТО–Грузия, видно из ее предложений по поводу совместного тренировочного и оценочного центра НАТО–Грузия, а также участия в учениях “Noble Partner” турецких и азербайджанских военных.

Важную роль играет в этом членство Турции в НАТО. Для Грузии трехсторонний формат – это средство укрепить сотрудничество с Турцией как членом НАТО. На пресс-конференции после габалинской встречи Хидашели заявила, что стратегическое сотрудничество между Турцией и Грузией определяется фактом членства Турции в НАТО и стремлением Грузии в альянс³⁶. Касаясь трехсторонних учений в 2017 г., она подчеркнула, что Грузия поможет Турции организовать их на высоком уровне³⁷.

Для Турции трехсторонний формат военного сотрудничества является дополнительным способом укрепления своих позиций на Южном Кавказе. Развивая военное сотрудничество с Грузией и Азербайджаном как в двустороннем, так и в трехстороннем формате, она усиливает турецкий фактор в обеспечении региональной безопасности. В 2015 г. И. Йылмаз заявил, что трехстороннее сотрудничество – хороший механизм региональной стабильности³⁸.

Регулярные встречи глав оборонных ведомств трех стран становятся удобной трибуной, чтобы огласить турецкую позицию по важным региональным вопросам. Так, во время габалинской встречи Йылмаз выразил поддержку Грузии, которая стремится интегрироваться в НАТО³⁹. Для Грузии официальная позиция Турции по этому вопросу имеет особое значение, так как Турция – единственный член НАТО, граничащий с Южным Кавказом. На трехсторонних встречах Турция, противостоя в региональных конфликтах соответственно России и Армении, поддерживает территориальную целостность Грузии и Азербайджана⁴⁰. Недаром Йылмаз подчеркнул роль московского и карсского договоров 1921 года в установле-

³⁵ См. Турция, Азербайджан и Грузия подпишут совместную Декларацию в сфере обороны // <http://ru.apa.az/news/306258>

³⁶ См. თინა ხიდაშელი - ყველზე მნიშვნელოვანი დღეს საქართველოსთვის რეგიონში მშვიდობაა // <http://www.interpressnews.ge/ge/samxedro-tema/379537-thina-khidasheli-yvelaze-mnishvnelovani-dghes-saqarthvelosthvis-regionshi-mshvidobaa.html?ar=A>

³⁷ См. საქართველო-თურქეთა ზეობა იჯანის თავდაცვის მინისტერიალ ზეობა იჯანში // https://www.youtube.com/watch?v=kz_d1D-ul6o

³⁸ См. Georgian, Turkish, Azerbaijani Defense Ministers Convene in Tbilisi // http://www.rferl.org/content/geoirgian-turkish-azerbaijani-defense-ministers-convene-in-tbilisi/26_934825.html

³⁹ ხიდაშელი : თურქეთი ის ქვეყანაა, რომელიც უპირობოდ, რამე დატემის გარეშე უჭერს მხარს ჩვენო ქვეყნის ინტეგრაციას ნატოში, <http://news.ge/ge/news/story/180410-khidasheli-turqeti-is-qveyanaa-romelits-upiobod-ramedatqmis-gareshe-uchers-mkhars-chveni-qveynis-integratsias-natoshi> (дата обращения: 04.06.2016)

⁴⁰ См. Azerbaijani, Georgian, Turkish military agreement ‘on the agenda’ // <http://www.hurriyetdailynews.com/azerbaijani-georgian-turkish-military-agreement-on-the-agenda.aspx?pageID=238&nID=99246&NewsCatID=510>

нии связей между Нахичеванской автономной республикой и Турцией⁴¹.

Таким образом, можно заключить, что повестка трехстороннего военного сотрудничества значительно расширилась. Она включает в себя не только охрану нефтепровода Баку–Тбилиси–Джейхан и газопровода Баку–Тбилиси–Эрзурум, но и проведение учений, а также встреч на различных уровнях представителей оборонных ведомств. Ключевым событием в этом контексте можно считать институционализацию встреч министров обороны, в силу которой Азербайджан, Грузия и Турция стали регулярно обсуждать актуальные вопросы трехстороннего сотрудничества и перспективы их расширения. Кроме того, Турция, Грузия и Азербайджан используют свое сотрудничество во внешнеполитических целях. Однако, несмотря на развитие трехстороннего военного сотрудничества, в настоящее время оно носит достаточно ограниченный характер.

Ключевые слова: Турция, Грузия, Азербайджан, трехстороннее сотрудничество, оборона, военные учения, Южный Кавказ

ԷՐԻԿ ԴԱՎԹՅԱՆ – Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև եռակողմ ռազմական համագործակցությունը (2012 թ. նոյեմբեր – 2016 թ. մայիս) – Հոդվածում ուսումնասիրվում են Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան ռազմական եռակողմ համագործակցության էական բաղադրիչները նշված ժամանակաշրջանում: Հիմնական զարգացումների վերլուծությամբ հեղինակը եզրակացնում է, որ չնայած զգալի առաջընթացին եռակողմ համագործակցությունը սահմանափակ բնույթ է կրել: Սահմանվում են արտաքին քաղաքական այն նպատակները, որոնց Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը ձգտել են հասնել ռազմական եռակողմ համագործակցության ճանապարհով:

Բանալի բառեր – Թուրքիա, Վրաստան, Ադրբեջան, եռակողմ համագործակցություն, պաշտպանություն, գորավարժություններ, Հարավային Կովկաս

ERIK DAVTYAN – Trilateral Military Cooperation between Turkey, Georgia and Azerbaijan (November 2012 – May 2016). – The paper aims at researching the main components of Turkey-Georgia-Azerbaijan trilateral military cooperation in the aforementioned period. Based on the analysis of main developments it is concluded that despite the considerable progress the trilateral cooperation has been of limited nature. The research defines the foreign policy goals that Turkey, Georgia and Azerbaijan have pursued through trilateral military cooperation.

Key words: Turkey, Georgia, Azerbaijan, trilateral cooperation, defense, military exercises, South Caucasus

---

⁴¹ См. Chairman of Nakhchivan Supreme Assembly meets Turkish, Georgian defense ministers // <http://azertag.az/en/xeber/china-784494>

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СТРАТЕГИЙ ГЕРМАНИИ В ОТВЕТ НА ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ КРИЗИСЫ 2008 г. И 2014 г.

ДАВИД САРКИСЯН

Введение

Российско-германские отношения после вооруженного конфликта в Южной Осетии (2008) и процессы, последовавшие за украинским кризисом 2014-го, имеют диаметрально противоположную направленность.

За российско-грузинской войной последовало всестороннее углубление отношений между РФ и ФРГ, как экономических, так и политических. В 2008-2013 гг. товарооборот между двумя государствами значительно вырос. Качественно новый уровень сотрудничества был ознаменован совместной программой ЕС и России «Партнерство для модернизации», в которой большую роль играла Германия.

Что же касается постукраинских развитий, то их траектория кардинально противоположна. Значительно сократился товарооборот, фактически откатившись до уровня десятилетней давности (на что, однако, кроме политических были сугубо экономические причины). Следует отметить, что экономические санкции не были единственной причиной столь драматичного падения. На него повлиял также ряд внутриэкономических и макроэкономических факторов и замедление темпов роста российской экономики еще до начала украинского кризиса. Но и санкции внесли свой вклад в ослабление двусторонних экономических связей. Беспрецедентная после окончания холодной войны мера в отношении России, санкции несут существенную политико-символическую нагрузку. Значительным последствием украинского кризиса была, по сути, деинституционализация отношений Россия–Германия, Россия–ЕС и Россия–Запад в целом. Назовем для примера исключение России из Большой восьмерки, отмену ежегодных саммитов ЕС–Россия и большинства европейских программ сотрудничества.

В настоящей статье выявляется разница стратегического взаимодействия РФ–ФРГ после кризисов 2008 и 2014 гг. Методология исследования включает в себя модель повторяющейся игры, формальный логический метод, а также качественный сравнительный анализ.

Различные представления о внешней политике России

В годы президентства В. Путина, совпавшие со взлетом цен на энергоносители, на порядок увеличился ВВП Российской Федерации, а программа модернизации повысила мобильность ее армии, адаптировав ее к решению современных задач. В связи с этим значительные изменения претерпели позиции России на международной арене. Относительно нового поведения Кремля в специальной литературе было выдвинуто три основных объяснения.

Согласно первому из них, которое Д. Трейсман именует «Путин-империалист»¹, поднявшаяся с колен Россия открывает новую страницу в своей внешней политике, нацелившись на постепенное, но методичное и агрессивное воссоздание сферы влияния Российской империи и Советского Союза. Часто упоминаются слова Путина, произнесенные в 2005 г., что распад Советского Союза – крупнейшая геополитическая катастрофа века. Последующие события трактуются как осуществление программы империализма (в значении слова, приписываемом Моргентау), которая вступила в активную фазу в августе 2008-го.

Второе объяснение, названное «Путин-защитник»², наиболее распространено в российском официальном и медиа-дискурсе. Оно рисует картину мировой политики, где Запад (в первую очередь США) ведет постоянное геополитическое наступление на позиции России, последняя же обороняется превентивными мерами и контрударами. Приверженцы данного подхода считают антироссийскими планы по размещению установок противоракетной обороны в Европе, а также расширение НАТО на восток³.

Последнее разъяснение – «Путин-велосипедист» – выдвинуто Н. Попеску и М. Леонардом⁴. Авторитарные режимы, утверждают они, часто прибегают к националистической и патриотической риторике, которая помогает им консолидировать власть, отвлекая внимание недовольных внутриполитическими и экономическими проблемами масс на вопросы национальной безопасности или «громкие победы». Для поддержания рейтинга правящего режима эта стратегия нуждается во всё новых победах, что напоминает езду на велосипеде – если велосипедист перестанет крутить педали, он упадет. Эмпирической подпоркой данного подхода является анализ флуктуаций путинского рейтинга со скачками, по времени соответствующими «победам». Упомянем среди прочих восстановление советского гимна, освобождение захваченного террористами театра, российско-гру-

---

¹ См. **Daniel Treisman**. Why Putin took Crimea: the Gambler in the Kremlin // *Foreign Affairs*, 95/3, 2016.

² См. **Daniel Treisman**. Там же.

³ См. **Joshua R. Itzkowitz**. Deal or No Deal? The End of the Cold War and the US Offer to Limit NATO Expansion // *International Security*, 40/4, 2016.

⁴ См. **Mark Leonard & Nicu Popescu**. *A Power Audit of EU-Russia Relations* (European Council on Foreign Affairs, London, 2007) // [http://fride.org/uploads/file/A power audit of relations eu-russia.pdf](http://fride.org/uploads/file/A_power_audit_of_relations_eu-russia.pdf)

зинскую войну⁵ (скачок на 8%), украинские события (рекордное повышение рейтинга с 61% в ноябре 2013-го до 88% в следующем году⁶), сирийская кампания (за два месяца скачок на 5%). Проблема, однако, в том, что рейтинг Путина не опускался ниже 60% со дня его избрания. Опасный тренд наметился после экономического кризиса 2008 г., т.е. в бытность Путина премьер-министром. Но после стремительного падения на более чем 20 позиций рейтинг стабилизировался в районе 61%-65% в 2013 г. Трудно сказать, продолжилось ли бы падение до критической отметки в последующие годы и какое воздействие оказало бы оно на судьбу Путина.

Фактор неполной информации

Оба кризиса уместаются в рамках трех указанных объяснений. Часто теоретический плюрализм не позволяет выявить истинную картину мира, особенно если теории окрашены идеологически. Более того, конфликтующие объяснения находят место в умах государственных деятелей. Вопрос неполной информации очень актуален в международных отношениях, и для анализа таких ситуаций применяется моделирование при помощи Байесовских игр.

Перед тем как начать формальное моделирование динамической игры, зададимся вопросом, какие типы рациональных игроков могут наблюдать за применением санкций или инициировать активную фазу кризисов, подобную тем, что имели место в 2008 и 2014 гг.

Таблица 1 представляет картину взаимодействия между Россией и Германией в контексте санкционной политики. Типы Германии указаны в строках, а ее представления о возможных типах России – в столбцах. Отметим, что слово *агрессивный* употребляется не в том значении, которое оно и его деривативы (агрессор, агрессия) имеют в международном праве. Этот термин употребляется в значении, приписываемом ему в теории игр, и означает, что функция выигрыша (или платежная функция) данного типа игрока, которая определяет количественные значения для каждого исхода игры, отличается от функции выигрыша неагрессивного типа таким образом, что превращает наступательные стратегии в оптимальные. В нашем случае мы обозначим типом *агрессивный* игрока с такой платежной функцией, для которого выгодно ослабление России путем применения санкций, даже если он уверен, (1) что санкции не возымеют успеха в деле восстановления статус-кво и (2) что Россия не инициировала и не будет в будущем первой инициировать подобные военно-политические кризисы.

---

⁵ См. Daniel Treisman. *Putin's Popularity: Why did Support for the Kremlin Plunge, then Stabilize?* // UCLA, HSE, 2014, с. 2 // http://www.sscnet.ucla.edu/polisci/faculty/treisman/PAPERS_NEW/Putins%20popularity%20draft%20Jan%202014%203.pdf

⁶ См. Levada-Center. Indices, 2015, available from: <http://www.levada.ru/eng/indexes-0>

Таблица 1

Представления Германии об игровом типе России и решение о применении санкций

	Велосипедист	Империалист	Защитник
Агрессивный	+	+	+
Неагрессивный	+	+	-

Возвращаясь к нашей таблице, заметим, что применение санкций в ответ на активную фазу кризиса с участием России не будет иметь места при сценарии, где Германия является игроком «неагрессивного» типа, а ее представления о России соответствуют типу «защитник». Касательно представлений Германии (игрок 2) о трех типах России (игрок 1) отметим, что к успешной ревизии статус-кво (т.е. ревизии, которую 2-й игрок примет без сопротивления) стремятся первые два типа (велосипедист и империалист), но не третий, согласно определениям этих типов. Если Германия является игроком сильного подтипа или если так думает первый игрок, то уменьшается вероятность нарушения статус-кво. Теперь рассмотрим вариант, где Германия выступает игроком слабого подтипа, т.е. предпочитает принятие ревизии геополитической конфронтации через санкционную политику, однако думает, что Россия – игрок типа велосипедист или империалист. При единичном разыгрывании партии Германия не пойдет на конфронтацию, исходя из своей платежной функции. Однако следует упомянуть, что игра с единичным разыгрыванием не соответствует реальности, поскольку в реальном мире игроки, т.е. страны, сосуществуют намного дольше, чем временной период протяжения одного кризиса, и вынуждены многократно принимать аналогичные решения.

Развитие событий принимает интересный оборот, если партия разыгрывается более одного раза. Здесь мы имеем дело с конечно и бесконечно повторяющимися играми. Отметим, что математический смысл бесконечно повторяющейся игры не сводится лишь к бесконечному повторению, а включает случаи, когда после каждого раунда существует отличная от нуля вероятность переигровки. В нашем случае бесконечно повторяющаяся игра наиболее точно описывает ситуацию, когда Германия не уверена, что возникший кризис с участием России будет последним (т.е. она приписывает отличную от нуля вероятность переигровки, пусть и в другой географической точке). Согласно решению этой игры, изложенному практически во всех классических учебниках⁷ по теории игр, даже Германия слабого

⁷ См. **Martin J. Osborne**. *An Introduction to Game Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2003), с. 393-394.

типа выберет стратегию противодействия после возникновения кризиса при достаточно большом значении коэффициента дельта⁸.

Таким образом, доказано, что оба неагрессивных подтипа Германии (неагрессивный-сильный и неагрессивный-слабый) не будут принимать санкционные меры в ответ на возникновение военно-политического кризиса с участием России тогда и только тогда, когда они уверены, что тип России – защитник⁹.

Следовательно, применение санкций свидетельствует, что либо Германия игрок агрессивного типа, либо неагрессивного, но ее представления о России не соответствуют типу защитник. Иными словами, Германия не исключает возникновения подобных кризисов с участием РФ в будущем.

Теперь рассмотрим вопрос о рациональности вступления в военную стадию кризиса с точки зрения предпочтений каждого типа России и представлений о типе Германии. Здесь нужно сделать одну оговорку. Если европейские санкции можно было, с некоторым приближением, рассматривать как функцию переменных, платежей и представлений Германии, то в случае с политикой России в уравнение непременно вмешивается и фактор США. В российских экспертном и медиа-полях одним из доминантных дискурсов является «желание США поссорить Россию и Европу», в то время как Москва стремится тесно сотрудничать с Европой, но противодействовать геополитическим устремлениям Вашингтона. Тем не менее, если кризис 2008 г. еще можно рассматривать как ответ на планы США расширить НАТО за счет Грузии и Украины, то при кризисе 2014-го – и это принципиальное отличие – не шло речи о членстве Украины в Североатлантическом альянсе. Хотя такая возможность и могла рассматриваться в перспективе, нельзя с уверенностью сказать, что крупные члены НАТО не заблокировали бы ее, как уже сделали это на Бухарестском саммите 2008 г. Поэтому основным игроком по данному вопросу с западной стороны был ЕС и опять-таки Германия – как с точки зрения основного эффекта санкций, так и вовлечения Украины в ассоциацию.

В свете этого можно утверждать, что нижеприведенная таблица, пусть и несколько упрощенно, отражает реальные черты стратегического взаимодействия Германии и России по украинскому кризису.

---

⁸ См. Данный коэффициент, принимающий значения от 0 до 1, определяет терпеливость игрока, а точнее, насколько для него важны платежи, которые он получит в будущем, после каждого n-го раунда.

⁹ См. В случае вероятностного подхода, когда приписываются некоторые вероятности каждому из трех типов России, опять-таки для понижения вероятности применения санкций Германией должна приписываться большая вероятность типу «защитник».

Таблица 2

**Представления России об игровом типе Германии
и решение о вступлении в военную стадию кризиса**

	Агрессивный	Неагрессивный
Велосипедист	+	+
Империалист	+	+
Защитник	+	-

Интерпретация данной таблицы более очевидна, чем первой. Типы России «велосипедист» и «империалист», для которых выигрыш от изменения статус-кво (в виде стратегических и/или внутривластных преимуществ) перевешивает экономические потери, вступят в конфликт. Однако тип «защитник» воздержится, если относит Германию к «неагрессивному» типу.

Реакция Германии на кризис 2008 г.

Таким образом, отказ Германии от санкционных мер в 2008 г. свидетельствует, что она была игроком неагрессивного типа и причисляла Россию к типу «защитник».

Альтернативное объяснение отказа от санкций в 2008-м, но применения их в 2014 г. строится на факторе общественного мнения. Согласно опросам всемирно известного аналитического центра PEW, в преддверии южноосетинского конфликта лишь 34% немцев имели положительное мнение о России¹⁰. В 2013 г. этот показатель существенно не отличался – 32%. Однако радикально различаются влияния двух кризисов на мнение немцев. Российско-грузинская война не возымела на него значимого отрицательного эффекта. Наоборот, после августовских событий процент немцев, положительно относящихся к России, продолжал увеличиваться в связи с углублением сотрудничества по ряду вопросов. Что же касается влияния украинского кризиса, то рейтинг России резко упал – с 32% до 19%.

Причины столь различного воздействия на общественное мнение таковы.

1. Население Германии изменило свое представление о типе России. Выше было установлено, что в 2008 г. Германия принадлежала к неагрессивному типу (речь идет не о руководстве, а населении). На неагрессивный тип, видевший в России «защитника», начало кризиса, согласно таблице 1, не оказало бы значительного отрицательного влияния. Только в

¹⁰ См. **Bruce Stokes**, “Russia, Putin Held in Low Regard around the World: Russia's Image Trails US across All Regions” (Pew Research Center, Washington, 2015) // <http://www.pewglobal.org/2015/08/05/russia-putin-held-in-low-regard-around-the-world/>

обществе «неагрессивного» типа, воспринимающем Россию как «защитника», т.е. в какой-то мере оправдывающем ее действия и не имеющем целью ослабить ее, мог сохраниться положительный тренд восприятия России. Такой тренд в какой-то степени эмпирически подтверждает выведенное выше логическое утверждение, что в 2008 г. Германия «неагрессивного» типа (в данном случае и руководство, и население) относилась к типу «защитник».

2. Перемену общественного мнения объясняет также значение, придаваемое немцами гражданами конфликтам в Грузии и в Украине. Это не противоречит нашему аргументу о принадлежности Германии к типу «неагрессивный» и ее представлению о типе России (защитник). В противном случае даже при более низкой оценке значимости грузинского конфликта имело бы место какое-либо противодействие ФРГ, пусть даже дипломатическое, как в случае США. Однако качественный анализ реакции как политического руководства страны, так и общественного мнения говорит об обратном.

Так, министр иностранных дел Ф.-В. Штайнмайер заявил, что трудно сказать, кто несет ответственность за применение силы, призвав конфликтующие стороны прекратить насилие¹¹. Канцлер А. Меркель подчеркнула виновность обеих сторон, назвав некоторые российские действия разумными¹².

Г. Эрлер, заместитель главы МИД, высказался еще более жестко по отношению к грузинской стороне. В интервью немецкой NDR Info он отметил, что Грузия нарушила договор о прекращении огня, который в основном поддерживался российскими миротворцами¹³. Эрлер расценил действия Тбилиси как нарушение международного права.

Согласно немецкой *Frankfurter Allgemeine Sonntagszeitung*, в одном из документов для внутреннего пользования военный атташе ФРГ в Москве назвал ответные действия России «уместными»¹⁴.

То же самое можно сказать и о германском общественном мнении, которое, согласно комментарию аналитического центра «Европейский совет по иностранным делам» (Европейский совет по международным отношениям), приняло российскую версию событий.

---

¹¹ См. **Frank-Walter Steinmeier**, *Georgien/Suedossetien: Steinmeier entsetzt ueber die eskalierende Gewalt* // <http://web.archive.org/web/20080819032221/http://www.auswaertiges-amt.de/diplo/de/Laenderinformationen/Georgien/080808-BM-Statement.navCtx=21914.html>

¹² См. **Deutsche Welle Staff**, *Merkel, Medvedev Clash Over Russia's War in Sochi Talks*, *Deutsche Welle*, 15 August 2008 // <http://www.dw.com/en/merkel-medvedev-clash-over-russias-war-in-sochi-talks/a-3567243>

¹³ См. **Deutsche Welle Staff**, *German Leaders Split on Placing Blame in Caucasian War*, *Deutsche Welle*, 10 August 2008 // <http://www.dw.com/en/german-leaders-split-on-placing-blame-in-caucasian-war/a-3551206>

¹⁴ См. **DPA News Agency**, *German Diplomat: Russian Response to Georgia Appropriate*, *Deutsche Welle*, 24 August 2008 // <http://www.dw.com/en/german-diplomat-russian-response-to-georgia-appropriate/a-3590155>

Таким образом, умеренная реакция Германии была следствием ее собственного типа и представлений о типе России, а не малой значимости конфликта. В противном случае, используя контрфактический анализ, можно предположить, что имело бы место обвинение РФ в агрессии и нарушении международного права (пусть и без принятия конкретных мер).

Из этого, а также из санкций 2014 г. следует, что до либо в течение украинского кризиса изменился или тип Германии, или ее представления о типе России. Изменение типа Германии маловероятно, поскольку у власти находится та же элита, что и в 2008 г. С другой стороны, демократические страны, особенно парламентские демократии отличаются последовательностью во внешней политике. Кроме того, широкомасштабные программы по вовлечению России, имевшие место в период между двумя кризисами, не могут быть свидетельством перехода Германии от неагрессивного типа к агрессивному. Следовательно, изменилось представление Германии о России, которое ныне не соответствует типу «защитник», т.е. Берлин считает вероятным периодическое повторение подобных кризисов в будущем, что влияет на его стратегию.

Отметим, что изменившиеся представления Германии о России значительно сблизили позицию Берлина с позицией Вашингтона, а также максимально жесткой позицией трех прибалтийских республик и Польши. Доказательство того, что эти страны сомневаются в принадлежности России к типу «защитник», – размещение на их территории ротационных гарнизонов НАТО. Хотя малочисленные гарнизоны и не способны защитить их от полномасштабного российского наступления, но сигнализируют, что нападение на эти страны будет расцениваться как агрессия против всего блока. Гибель американских солдат станет казус белли. На варшавском саммите НАТО, состоявшемся в июле 2016 г., американская сторона заявила о намерении разместить еще 1000 солдат в Польше, в то время как Германия обязалась предоставить свой батальон, что еще раз подтверждает аргумент об изменении представления о типе России и сближении позиций США и Германии.

Модель игры стратегического взаимодействия ФРГ–РФ в контексте украинского кризиса

Так было объяснено, почему эскалация конфликта дошла до стадии раунда/точки 7, соответствующей ситуации на момент написания статьи (май 2016 г.). Проанализируем, казалось бы, патовую ситуацию, когда логика игры меняется, переходя из экстенсивной в стратегическую (нормальную) форму, т.е. игроки принимают решения почти одновременно. Данный тип моделей наиболее часто применяется к анализу конфликтов, развивающихся по принципу «кто моргнет первым» или «войны на изнеможе-

ние», что напоминает настоящую фазу украинского конфликта. Итак, платежная матрица игры имеет следующий вид:

Таблица 3

Платежная матрица игры 7-го раунда украинского кризиса

		Германия	
		продолжить	отступить
Россия	Продолжить	R_3, G_2	R_4, G_1
	Отступить	R_1, G_3	R_2, G_4

Где $R_1 < R_2 < R_3 < R_4$ – платежи России, а $G_1 < G_2 < G_3 < G_4$ – Германии. Наилучшим сценарием для России является отказ Германии (и ЕС) от санкций, когда статус-кво не восстанавливается и Россия сохраняет стратегический выигрыш. Наихудший сценарий – Россия идет на уступки, а санкции не снимаются. Наилучший сценарий для Германии – разрешение конфликта при отступлении России и полной имплементации Минских соглашений, прекращение экономических потерь после отмены санкций и контрсанкций. Наихудший вариант развития событий для Берлина – это продолжение Россией конфронтационной линии при отмене санкций, когда германское руководство будет выглядеть слабым и понесет «аудиторные затраты» на внутривнутриполитическом фронте.

Для более наглядного представления таблицу 3 можно представить в виде таблицы 4, заменив платежи каждой стороны, выраженные через функции трех переменных, на числа, обозначающие предпочтения одного сценария развития другому. Следует отметить, что данные числа имеют исключительно ординальный смысл, т.е. $4 > 3$ означает, что сценарий, где игрок получает платеж 4, предпочтительнее сценарию, где он получает платеж 3. Однако ординальные числа не показывают, насколько тот или иной сценарий предпочтительнее другому, т.е. $4-3$ может быть не равно $3-2$.

Таблица 4

Платежная матрица игры 7-го раунда украинского кризиса с ординальными числами

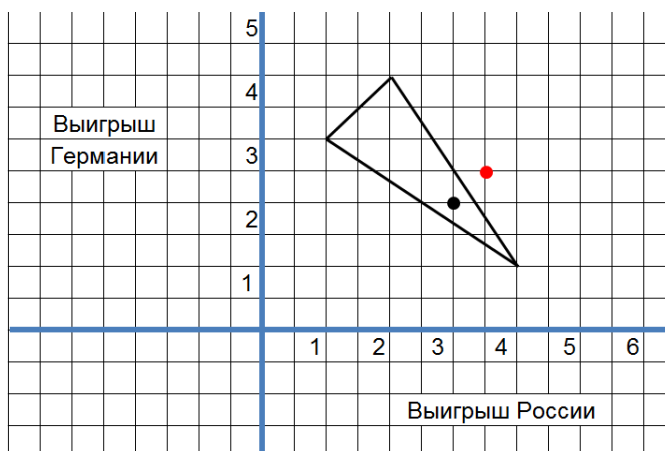
		Германия	
		продолжить	отступить
Россия	продолжить	3, 2	4, 1
	отступить	1, 3	2, 4

При единичном разыгрывании «продолжить-продолжить» является равновесием Нэша¹⁵. Предложенная игра кардинально отличается от классической игры под названием «дилемма заключенного¹⁶», которая в международных отношениях часто применяется при анализе гонки вооружений. Такое отличие, в первую очередь, заключается в том, что равновесие Нэша в нашей игре оптимально по Парето¹⁷, в то время как равновесие Нэша дилеммы заключенного не оптимально. Т. е. в случае дилеммы заключенного оба игрока могут улучшить свои выигрыши, если будут сотрудничать, что неверно при единичном разыгрывании нашей игры.

Однако картина меняется, если рассматривать бесконечно повторяющуюся версию предложенной игры в нормальной форме, что, как уже было сказано, приближает анализ к реальности. Множество возможных комбинаций платежей при бесконечном разыгрывании представлено на графике 1.

График 1

Множество возможных комбинаций платежей игроков при бесконечном разыгрывании

Теперь из множества возможных комбинаций выигрышей выявим комбинации, соответствующие множеству равновесий Нэша. Поскольку Россия может гарантировать себе выигрыш «3», придерживаясь стратегии «продолжить», отпадают все комбинации, где Россия имеет выигрыш меньше, чем 3. В то же время знание Германии того, что стратегия «отступить» является доминируемой для России, делает для нее доминируемой

¹⁵ Равновесие Нэша – набор стратегий в игре для двух и более игроков, ни один участник которой не может увеличить выигрыш, изменив свою стратегию, если другие участники своих стратегий не меняют. Подробнее о равновесии Нэша см. **Osborne**, там же.

¹⁶ Подробнее см. **Osborne**, там же.

¹⁷ Оптимальность по Парето – такое состояние системы, при котором значение каждого частного показателя, характеризующего систему, не может быть улучшено без ухудшения других.

собственную стратегию «отступить». Таким образом, играя «продолжить», Германия гарантированно получает выигрыш «2» в случае, если Россия играет свою доминантную стратегию. Следовательно, можно также отбросить комбинации, где Германия имеет выигрыш меньше двух. Оставшееся множество комбинаций соответствует множеству равновесий Нэша (прямоугольный треугольник на графике 2).

Вершина прямого угла образовавшегося треугольника – равновесие Нэша единично разыгрываемой игры с таблицы 4 – также является равновесием Нэша бесконечно повторяющейся игры, когда игроки выбирают набор стратегий „продолжить-продолжить“ в каждом раунде. Однако в данном случае существенным отличием является факт, что данное равновесие Нэша уже не оптимально по Парето. Множество оптимальных равновесий бесконечно повторяющейся игры соответствует множеству точек, лежащих на гипотенузе. Каждый из игроков может повысить свой выигрыш с мертвой точки (3,2), только если другой игрок пойдет на уступки, изменив свою стратегию на „отступить“ в одном или нескольких раундах. Оба игрока могут повысить свои выигрыши до оптимального уровня гипотенузы, если поочередно будут делать ограниченные уступки.

График 2

Множество равновесий Нэша

Заключение

На основании проведенного анализа можно сделать следующие выводы.

Во-первых, кардинально изменилось представление Германии о внешне-неполитической стратегии России, что сильно повлияло на ответную реакцию Берлина после украинского кризиса. Динамика поведения функций аудиторных затрат свидетельствует о том, что равновесие Нэша единичного разыгрывания предложенной модели со временем перемещается от красной точки, обозначенной на графике 1, к черной, что делает его неоптималь-

ным по Парето и соответственно открывает пути к некоторому (ограниченному) сотрудничеству.

На основании вышеприведенного моделирования можно сделать следующую прогноз. Существующая ситуация в украинском кризисе в основном сохранится в кратко- и среднесрочной перспективе. По ходу изменения функций аудиторных затрат игроков (оба общества постепенно начнут уставать от тупикового кризиса) участвуют попытки сотрудничества и некоторые встречные шаги, однако существенного прорыва ожидать не стоит до кардинального изменения платежной функции игроков, т.е. представлений сторон о своем интересе в данном конфликте. Такое кардинальное изменение опять-таки маловероятно в ближайшее время.

Привязывание отмены санкционного режима к выполнению Минских соглашений и заявления Штайнмайера о поэтапной отмене санкций в ответ на прогресс в выполнении этих соглашений, отмена Россией контрсанкций на некоторые продукты (используемые при изготовлении детского питания) – примеры такого сотрудничества.

Ключевые слова: *Германия, Россия, кризис, стратегия, теория игр*

ԴԱՎԻԴ ՍԱՐԿԻՍՅԱՆ – 2008 թ. և 2014 թ. ռազմաքաղաքական ճգնաժամերի ընթացքում Գերմանիայի ռազմավարությունների համեմատական վերլուծություն – Հոդվածում համեմատական վերլուծության են ենթարկվում Գերմանիայի ռազմավարությունները Ռուսաստանի մասնակցությամբ Վրաստանում (2008 թ.) և Ուկրաինայում (2014 թ.) տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական ճգնաժամերի ընթացքում: Քննարկվում է Ռուսաստանի և Գերմանիայի՝ արտաքին քաղաքական նպատակների մասին փոխադարձ պատկերացումների դերը սեփական արտաքին քաղաքական ռազմավարությունը մշակելիս: Ուկրաինական ճգնաժամի ներկայիս փակուղային փուլը մոդելավորվել է խաղերի տեսության կիրառությամբ: Մշակված մոդելի հիման վրա կանխատեսում է արվել ուկրաինական հակամարտության համատեքստում ռուս-գերմանական հարաբերությունների զարգացումների վերաբերյալ:

Բանալի բառեր – *Գերմանիա, Ռուսաստան, ճգնաժամ, ռազմավարություն, խաղերի տեսություն*

DAVID SARKISYAN – Comparative analysis of German strategies in response to the military-political crises of 2008 and 2014. – This papers deals with the comparative analysis of German political reactions to the military-political crises involving Russia that occurred in Georgia (2008) and Ukraine (2014). The role of mutual perceptions of foreign political goals of Germany and Russia in stipulating the strategic course towards each other has been discussed. The current stalemate phase of the Ukrainian crisis was modeled with the application of game theoretic analysis. A model-based forecast was made regarding the future trajectory of developments in Russo-German relationship in the context of the Ukrainian conflict.

Key words: *Germany, Russia, crisis, strategy, game theory*

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼԱՍՏՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

ԽԱՉԻԿ ԳԱԼՍՑԱՆ

Խորհրդային Միության փլուզման գործընթացն ուղեկցվեց նրա կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների անկախության «շքերթով», որից անմասն չմնաց նաև Հայաստանը: Մեր հանրապետությունում մեկնարկեց ժողովրդավարական բարեփոխումների, նոր քաղաքական իրողությունների համապատասխան սոցիալական, քաղաքական ու տնտեսական ինստիտուտների ձևավորման գործընթացը:

Հայաստանի քաղաքական համակարգի ձևավորման գործընթացի առաջին փուլն ընթացավ քաղաքական և իրավական համապատասխան ինստիտուտների ներդրմամբ: Այդ երևույթը մասնագետները անվանում են նաև քաղաքական ինստիտուցիոնալացում, որը լայն իմաստով հասարակության մեջ ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կանոնների, սկզբունքների, նորմերի կայուն համակարգի ձևավորման գործընթաց է, որը կարգավորում է հասարակության քաղաքական կենսագործունեության ոլորտը: Ինստիտուտները, նախ և առաջ, նորմերն են, նրանց ուղեկցող սանկցիաները և այն կազմակերպական ձևերը, որում կամ որոնց միջոցով նրանք արտահայտվում են: Քաղաքական ինստիտուցիոնալացման առաջին փուլում մեր հանրապետությունում ներդրվեցին բազմակուսակցականության (1990 թ.), նախագահի (1991 թ.), Ազգային ժողովի (1995 թ.), սահմանադրականության և այլ ինստիտուտներ:

Եթե դիտարկենք հայոց պետականության կերտման նորօրյա գործընթացը, ապա պատմականորեն այն ընդգրկում է ընդամենը քառորդ դարյա ժամանակահատված, որի անբաժան մասն է նաև ազգային օրենսդրության ստեղծումը: Անկախության հռչակումից հետո սահմանադրական բարեփոխումների առաջին փուլը հիմնականում ուղեկցվում էր ոչ էական տեղաշարժերով, որոնք իրականանում էին ԽՍՀՄ իրավաքաղաքական ինստիտուտների և նորմերի շրջանակներում: Մասնավորապես՝ 1990 թ. հունվարի 11-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց «ՀԽՍՀ սահմանադրության 75 հոդվածի փոփոխության մասին», որի համաձայն՝ հանրապետությանը վերաբերող միութենական իշխանությունների ընդունած օրենքներն ու ենթաօ-

րենսդրական ակտերը ուժի մեջ էին մտնում միայն ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի վավերացումից հետո¹: 1990 թ. փետրվարի 13-ին Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «ՀԽՍՀ ժողովրդական պատգամավորների ընտրության մասին» օրենքը: Գերագույն խորհրդի նոր ընտրություններից հետո խորհրդարանում ներկայացված հիմնական քաղաքական ուժը դարձավ Հայոց համագգային շարժումը, որի քաղաքականության հիմնական ուղենիշը 1990 թ. օգոստոսի 23-ին ընդունված «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագիրն էր: Այդ փաստաթուղթը ամրագրում էր ազգային-պետական շինարարության և հասարակության զարգացման հիմնական սկզբունքների՝ իշխանությունների բաժանման, սեփականության ձևերի հավասարության, խոսքի, խղճի և մամուլի ազատության, քաղաքական բազմակարծության, բազմակուսակցականության հիման վրա նոր հասարակական-քաղաքական կացութաձևի կառուցման հայ ժողովրդի հաստատուն կամքը²: Հռչակագրում ամրագրված այդ հիմնական սկզբունքները հետագայում լայն հնարավորություններ ստեղծեցին ժողովրդավարական նոր ինստիտուտների ներդրման, համապատասխան օրենսդրական բարեփոխումների համար, որոնք, ցավոք, ինչպես հետխորհրդային տարածքի երկրների մեծ մասում, այնպես էլ Հայաստանում իրականացան ոչ անհրաժեշտ մակարդակով ու խորությամբ: Ինչպես նկատում է ԱՊՀ երկրների քաղաքական համակարգերի զարգացման հարցերով զբաղվող Ռազմավարական հետազոտությունների ռուսաստանյան կենտրոնի մասնագետ Ա. Կուրդովը, հետխորհրդային երկրներում «երբեմն այդ ձգտումը ծնում էր չարդարացված իրավական նորարարություններ, այլ երկրների փորձից վերցրած առանձին ինստիտուտների պարզ վերարտադրություններ, զարգացած ժողովրդավարական պետություններին բնորոշ իրավաքաղաքական համակարգի առանձին տարրերի պատճեններ, և այդ բոլորը անցումային հասարակությունների պայմաններում, ինչպիսին ԱՊՀ երկրներն են»³:

Այս ամենից ըստ էության գերծ չմնաց նաև Հայաստանի նոր քաղաքական համակարգի կայացման գործընթացը: Ինչպես նշում է Մ. Շահգելդյանը, «բազմաթիվ դեպքերում քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, մշակութային լատենտ մեխանիզմները չեն համապատասխանում ժողովրդավարական այն ինստիտուտներին, որոնք հաճախ ստեղծվում են Արևմուտքի կրկնօրինակով»⁴:

Այսպես, օրինակ իշխանության գալուց հետո ՀՀԾ-ն հիմնակա-

¹ Տե՛ս «Ведомости Верховного Совета Армянской ССР». Եր., 1990/1, էջ 6:

² Տե՛ս «ՀՀ Անկախության հռչակագիր» [<http://www.gov.am/am/independence/>]

³ **Կурдов А.** Независимая Армения: взгляд российских аналитиков // "Центральная Азия и Кавказ", 1999/2, с. 98.

⁴ **Մ. Շահգելդյան**, Իրական և ձևական ժողովրդավարությունը անցումային ժամանակաշրջանի հասարակություններում, // Խաղաղության մշակույթ. Միջազգային խորհրդածողովի նյութեր, Եր., 1999, էջ 178:

նում որդեգրեց «ով մեզ հետ չէ, մեր դեմ է» հայտնի սկզբունքը, չնայած այն հանգամանքին, որ նոր ձևավորված ՀՀ Գերագույն խորհրդի գերակշիռ մասը ՀՀ ներկայացուցիչներ էին: Մեր կարծիքով, այդ և համանման այլ պատճառներով նոր խորհրդարանի ձևավորումը հետաձգվեց մինչև 1995 թվականը: Այսուհանդերձ, նոր Սահմանադրության ընդունման նախագծի խորհրդարանական քննարկումներից սկսած՝ խորհրդարանում և հասարակական-քաղաքական ուժերի շրջանում ծավալված թեժ քննարկումները առիթ դարձան իշխանության դիրքորոշման կոշտացման: Ինչպես նշում է Ա. Մարկարովը, հայաստանյան քաղաքական դիսկուրսում ապագա սահմանադրական կարգի շուրջ ձևավորվել էին երկու հիմնական ճամբարներ, մի կողմից՝ ուժեղ նախագահական ինստիտուտի, իսկ մյուս կողմից՝ իշխանության ճյուղերի փոխհարաբերություններում խորհրդարանի գերակայության կողմնակիցների միջև⁵: Ընդ որում, երկու կողմերն էլ մատնանշում էին կառավարման այս կամ այն մոդելի առավելությունները: Մասնավորապես, խորհրդարանական կառավարման մոդելի կողմնակիցներն առաջին հերթին նշում էին պառլամենտարիզմի առավել ժողովրդավարականության, կուսակցությունների կայացման և ինստիտուցիոնալացման գործընթացում համամասնական ընտրակարգի ուղղակի և դրական ազդեցության, իշխանության ապակենտրոնացման հանգամանքները: Մինչդեռ նախագահական կառավարման ինստիտուտի ջատագովները պնդում էին, որ ոչ արհեստավարժ խորհրդարանի և թույլ զարգացած կուսակցությունների պարագայում քաղաքական համակարգի՝ քառուսում հայտնվելու հավանականությունն էապես մեծանում է, որն իր հերթին ենթադրում է որոշումների ընդունման միասնական կենտրոնի ստեղծում և իշխանության լայն լիազորություններ նախագահին⁶: Ընդհանուր առմամբ՝ այդ ժամանակահատվածում նախագահի ներկայացրած Սահմանադրության նախագծի կողմնակիցների և ընդդիմադիր թևի միջև ծավալված քննարկումները վերաբերում էին երկու կարևոր հարցերի՝ Հայաստանի կառավարման համակարգի ընտրությանը (նախագահակա՞ն, թե՞ պառլամենտական) և նրա ընդունման կարգին: Նախագահը առաջարկում էր սահմանադրությունն ընդունել հանրաքվեով, ընդդիմությունը՝ սահմանադիր ժողովում:

1994 թ. դեկտեմբերին նախագահի հրամանագրով կասեցվեց ընդդիմադիր խոշոր քաղաքական ուժերից մեկի՝ ՀՅԴ-ի գործունեությունը, որից հետո նախագահը պնդեց սահմանադրությունը հանրաքվեով ընդունելու տեսակետը: Այդ ժամանակվա իշխանության անզիջում դիրքորոշման մասին է վկայում նաև նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի այն հայտարարությունը, որ սահմանադրության հարցում քաղաքական

⁵ Տե՛ս **Маркаров А.** Полупрезидентализм в контексте постсоветской трансформации. Ер., 2008, էջ 165:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 166:

փոխզիջումների հնարավորությունը և նպատակահարմարությունը բացառված պետք է լինեն⁷: Վերլուծելով այդ ժամանակահատվածի հայ ժողովրդավարական ավանդույթների և Հայաստանի երրորդ հանրապետության խորհրդարանի գործունեությունը, Հ. Շաքարյանը իրավացիորեն գրել է. «Խորհրդարանում հայտնվեց շարքային մահկանացուն՝ իր նույնքան առօրեական պատկերացումներով և սովորույթներով հանդերձ: Գիտական մտածողությանը հայտնի հանդուրժողականության սկզբունքը իր տեղը զիջեց անհանդուրժող, բայց արդեն իրավաստեղծ իշխանությամբ օժտված ինքնագոհ ու ինքնաբավ ողջախոհությանը»⁸:

Թվում էր, թե նոր Սահմանադրության ընդունմամբ ավարտված կարելի էր համարել նաև ՀՀ քաղաքական համակարգի ինստիտուցիոնալացման գործընթացը, մինչդեռ առաջին Սահմանադրությունը չընդունվեց հասարակական-քաղաքական լայն համախմբմամբ, ուստի Արևմտյան մոդելի կրկնօրինակումն (ավելի ստույգ՝ Ֆրանսիայի Հանրապետության մոդելով) ու ազգային, մշակութային առանձնահատկությունների ոչ պատշաճ հաշվառումը, ինչպես նաև իշխանության ճյուղերի միջև իրավական և փաստացի անհավասարակշռությունը հանգեցրին այն բանին, որ Սահմանադրության ընդունումից ընդամենը 3 տարի անց՝ 1998 թ. նախագահական արտահերթ ընտրություններում հաղթած ՀՀ երկրորդ նախագահ Ռ. Քոչարյանը նախաձեռնեց Սահմանադրության բարեփոխումների գործընթաց, ձևավորեց սահմանադրական բարեփոխումների հանձնաժողով, որին սկզբնական փուլում հավասարության հիմունքներով մաս կազմեցին ինչպես խորհրդարանում ներկայացված քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներ, այնպես էլ արհեստավարժ իրավաբաններ, սակայն հետագայում հանձնաժողովի կազմը կրճատվեց, և որպես անդամներ մնացին բացառապես պետական և սահմանադրական իրավունքի մասնագետները:

Ռ. Քոչարյանի կառավարման ժամանակահատվածում երկրի հիմնական ինստիտուցիոնալ կառուցվածքի սահմանադրական բարեփոխման երկու փորձ արվեց: Առաջինը, ինչպես հայտնի է, ձախողվեց. 2003 թ. խորհրդարանական ընտրություններին զուգահեռ անցկացված հանրաքվեում այն չստացավ բավարար աջակցություն: Ըստ Ա. Մարկարովի՝ այդ ձախողման հիմնական պատճառն այն էր, որ առաջարկվող սահմանադրական փոփոխությունները չէին բավարարում ոչ ընդդիմությանը, որը դրանք համարում էր կիսաքայլեր, ոչ էլ կառավարող ուժերին, որոնք պատրաստ չէին համակերպվելու նախագահի լիազորությունների կրճատման փաստի հետ⁹: Այդ իսկ պատճառով էլ 2003 թ.

⁷ Տե՛ս «Ազգ», 14 հունիսի, 1994, էջ 1:

⁸ Հ. Շաքարյան, Պառլամենտարիզմը իբրև մշակութաբանական երևույթ, Եր, 1995, էջ 9:

⁹ Տե՛ս Մարկարով Ա., նշվ. աշխ., էջ 171:

խորհրդարանական ընտրություններից հետո ձևավորված քաղաքական կոալիցիայի օրակարգային հարցերից մեկը շարունակեց մնալ սահմանադրական բարեփոխումների նոր հայեցակարգի մշակումը: Չպետք է անտեսել նաև արտաքին գործոնի ազդեցությունը. դեռ 2001 թ. Եվրոպայի խորհրդի անդամ դառնալուց հետո, ՀՀ-ն ստանձնել էր ուրուշակի պարտավորություններ այդ կառույցի առջև, որն էլ, ինչպես հետագայում ընդունեցին այն ժամանակվա իշխանությունները, դարձավ սահմանադրական բարեփոխումների նախաձեռնման կարևոր շարժառիթներից մեկը¹⁰: Պատահական չէ, որ ն 2003 թ., ն 2005 թ. սահմանադրական բարեփոխումների հանձնաժողովները սերտ համագործակցում էին Վենետիկի հանձնաժողովի հետ, որի երաշխավորություններն էլ կանխորոշում էին Եվրոպայի վերաբերմունքը սահմանադրական բարեփոխումների գործընթացին: Վենետիկի հանձնաժողովի դիրքորոշումը բավականին կոշտ էր հատկապես 2005 թ. ներկայացրած տարբերակի վերաբերյալ, որն արդեն հավանության էր արժանացել Ազգային ժողովում¹¹: Պահանջվեց մի քանի ամսվա լարված աշխատանք, քննարկումների ու համաձայնեցումների բարդ շղթա՝ մինչև Վենետիկի հանձնաժողովի հավանությանն արժանանալը: Ընդ որում, այդ կառույցի ներկայացուցիչները հատուկ նշում էին, որ Հայաստանը չի կարող երկրորդ անգամ ձախողել սահմանադրական բարեփոխումները: Ու չնայած Վենետիկի հանձնաժողովի անթաքույց ջանքերին և աջակցությանը, ինչպես նաև հանրաքվեի պաշտոնական արդյունքներին, ըստ որոնց՝ հանրաքվեին մասնակցածների ճնշող մեծամասնությունը (1 411 711) կողմ էր քվեարկել առաջարկվող փոփոխություններին, այնուամենայնիվ այդ փուլում ևս չհաջողվեց ապահովել ներքաղաքական լայն համախմբում, քանզի ընդդիմադիր ճամբարի հիմնական խորհրդարանական ուժերը բոյկոտեցին հանրաքվեի ընթացքը: Այսուհանդերձ, զուտ սահմանադրական բարեփոխումների «Այո»-ի տեսանկյունից 2005 թ. հանրաքվեում ամրագրվեց ամենաբարձր ցուցանիշը՝ մոտ 93 % աջակցություն, որը, սակայն, ամեննին չէր վկայում այդ փաստաթղթի լեգիտիմության ու հանրային լայն աջակցության մասին:

Բարեփոխված Սահմանադրության գործառության 10 տարիների ընթացքում Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդավարական բարեփոխումների ու ժողովրդավարության համախմբման տեսանկյունից երկու կարևոր ցուցանիշ՝ «ռոտացիոն» ու «համագոյակցության» թեսթերը, այդպես էլ չհանձնվեցին: Ինչպես կարելի է խոսել ժողովրդավարության համախմբման մասին, եթե ընտրությունների միջոցով (բացի

¹⁰ Տե՛ս Վ. Օսկանյան, Տաս պատճառ սահմանադրական փոփոխություններին ոչ ասելու համար [http://news.am/rus/news/28177.html]

¹¹ Տե՛ս «DRAFT SECOND INTERIM OPINION ON CONSTITUTIONAL REFORMS IN THE REPUBLIC OF ARMENIA» [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(2005)043-e]

1990-1991 թթ. հիմնադիր ընտրություններից) այդպես էլ իշխանափոխություն չեղավ, ինչպես նաև չունեցանք այնպիսի քաղաքական իրավիճակ, երբ նախագահը զրկված կլիներ խորհրդարանական մեծամասնությունից, ու իշխանության այդ երկու բարձրագույն թևերը ստիպված կլինեին «համագոյակցել» ներկայացնելով տարբեր քաղաքական ուժեր: Մահմանադրական ու ներքաղաքական կայունության տեսանկյունից երկու թեսթերի հաղթահարումն իսկապես շատ կարևոր էր: Հետևաբար, զուտ անցումագիտական հարացույցի համատեքստում ՀՀ-ում 2013 թ.-ից սկիզբ առած սահմանադրական նոր բարեփոխումների գործընթացը որոշակիորեն տրամաբանական էր¹²: Գուցե իսկապես «հանուն ժողովրդավարության» նման փորձարկումներ անելու ռիսկը չափազանց մեծ էր: Հատկապես այն դեպքում, երբ գործող Մահմանադրության պայմաններում անհնար լիներ խուսափել իշխանության ճյուղերի միջև կոնֆլիկտից, կամ էլ երկրի նախագահ կարող էր ընտրվել ոչ համարժեք վարքագծի տեր անձ: Այդ դեպքում գուցե հնարավոր չլիներ խուսափել նաև սահմանադրական ու ներքաղաքական ճգնաժամից: Միաժամանակ չպետք է բացառել, որ վերջին սահմանադրական փոփոխությունները կարող էին նաև պայմանավորված լինել այլ բացահայտ ու քողարկված գործոններով ևս: Մասնավորապես, ինչպես 2005 թ., այնպես էլ 2015 թ. սահմանադրական փոփոխությունների գործում չպետք է բացառել արտաքին գործոնների ազդեցությունը, հատկապես Վենետիկի հանձնաժողովի ակտիվ դերակատարումը, որը 2014-2015 թթ. ընթացքում շուրջ 10 փաստաթուղթ է ընդունել ՀՀ-ում սահմանադրական փոփոխությունների առնչությամբ մանրակրկիտ ներկայացնելով «Ժողովրդավարություն իրավունքի միջոցով» Եվրոպական հանձնաժողովի վերաբերմունքն ու կոնկրետ երաշխավորությունները՝ հայեցակարգից սկսած, վերջացրած առանձին գլուխների ու դրույթների մասնագիտական մեկնաբանություններով¹³: Ընդհանրապես, հետխորհրդային տարածքի քաղաքական փոխակերպումների համատեքստում կարելի է արձանագրել, որ այդ երկրներից շատերում են նկատելի կառավարման համակարգի փոփոխություններ ու խորհրդարանական մոդելին անցման ընդհանուր միտումներ, որոնք ուղղակի աջակցություն են գտնում նաև եվրոպական կառույցների կողմից: Այնպես որ, ՀՀ նախագահի կողմից սահմանադրական փոփոխությունների նախաձեռնությունը կարող էր պայմանավորված լինել նաև արտաքին գործոններով:

Ըստ էության չի բացառվում նաև երրորդ հանգամանքը, որն ավելի շատ բնորոշ է ժողովրդավարական համախմբման փուլում գտնվող

¹² St. u. Галстян X. Внутриполитический гамбит президента Саргсяна: зачем Армении нужны конституционные реформы? // http://soyuzinfo.am/rus/analytics/detail.php?ELEMENT_ID=1665&phrase_id=1014

¹³ St. u. «EUROPEAN COMMISSION FOR DEMOCRACY THROUGH LAW (VENICE COMMISSION)» // [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF\(2014\)033-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF(2014)033-e)

երկրներին: Խոսքն այս դեպքում պակտային համաձայնությունների, մասնավորապես «Էլիտաների միջև պակտի» մասին է: Ընդհանրապես, ժողովրդավարական երկրներում նույնպես քաղաքական ուժերի միջև կնքվում են երկարաժամկետ և կարճաժամկետ համաձայնություններ, որոնց միջոցով քաղաքական դաշտի հիմնական խաղացողները պետության սահմանադրական շինարարության հիմնական սկզբունքների շուրջ ընդհանուր համաձայնության են գալիս: Նման դեպքերում պակտային համաձայնությունների հիմնական խնդիրն է դառնում նոր ձևավորվող ժողովրդավարական ինստիտուտների դեմ ճնշումների, լարվածության ու կոնֆլիկտների թուլացումը, որոնք կարող են առաջանալ երկրի ինստիտուցիոնալ կառուցվածքի, քաղաքական կուրսի, կադրային նշանակումների և այլնի պատճառով: Եթե ինստիտուցիոնալ պակտերը սահմանում են խաղի հիմնական կանոնները, իսկ մնացածը թողնվում է մրցակցությանը, ապա դրանց դրական դերակատարումն անվիճելի է: Սակայն ժողովրդավարությանը անցումը դեռ լիովին չավարտած ու համախմբման փուլում գտնվող երկրներում, ինչպիսին Հայաստանի Հանրապետությունն է, հնարավոր է, ըստ Ա. Պշևորսկու, որ քաղաքական դաշտի հիմնական խաղացողների միջև առկա «Էլիտաների պակտը» վերածվի «կարտելային համաձայնության»¹⁴: Այն, նպատակ ունենալով միայն յուրայինների միջև վերաբաշխելու հիմնական իշխանական ռեսուրսներն ու լիազորությունները, էապես սահմանափակում է քաղաքական մրցակցությունը, լրացուցիչ արգելքներ է սահմանում այլ քաղաքական ուժերի համար, որոնք դուրս են մնում այդ «կարտելային համաձայնություններից»: Այդ դեպքում ժողովրդավարությունը վերածվում է ՓԲԸ-ի (փակ բաժնետիրական ընկերության), որտեղ ինչպես իշխանական, այնպես էլ ընդդիմադիր դերերը օլիգոպոլիկ համաձայնությունների միջոցով բաշխվում են մի քանի «փայտերերի» միջև՝ բացառելով «օտարների» մուտքը մեծ քաղաքականություն: Եթե իշխանությունը չի ձևավորվում ընտրությունների միջոցով ու երկարաժամկետ կտվածքով չի փոխվում, ապա ընտրական գործընթացը վերածվում է իշխանության փոխանցման պարզ ակտի: Այսինքն՝ հեռացող նախագահը որոշում է իրավահաջորդին, որից հետո վարչական, ֆինանսական, հարկադրական ու մնացած բոլոր ռեսուրսներն ուղղվում են իշխանության վերարտադրությանը: Մասնավորապես նման քաղաքական գործընթաց տեղի ունեցավ Ռուսաստանի Դաշնությունում, երբ նախագահ Վ. Պուտինը իր պաշտոնավարման երկու ժամկետների ավարտից հետո 2008 թ. նախագահական ընտրություններում առաջադրեց Դ. Մեդվեդևի թեկնածությունը, այնուհետև 2012 թ. նորից ընտրվեց նախագահի պաշտոնում: Նման թաքնված, «կարտելային համաձայնության» սցենարի մասին էր ժա-

¹⁴ St' u Пшеворски А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. М., 1999, էջ 134:

մանակին խոսվում նաև ՀՀ քաղաքական գործընթացների զարգացման համատեքստում, ըստ որի՝ 2008 թ. հեռացող նախագահը որոշ ժամանակ անց կրկին պետք է վերադառնար մեծ քաղաքականություն, մանավանդ որ, ինչպես ինքն էր նշել, չէր պատրաստվում լինել երիտասարդ թոշակատու: 2013 թ. նախագահական ընտրություններում մինչև վերջին պահը թեկնածուների առաջադրումների հարցում պահպանվում էր որոշակի անորոշություն, և միայն երկրորդ նախագահի հարցազրույցից հետո կրքերը հանդարտվեցին: Չառաջադրվեց ոչ միայն նա, այլև նախագահական աթոռի մյուս հիմնական հավակնորդներ Գ. Ծառուկյանն ու Լ. Տեր-Պետրոսյանը՝ դրանով, փաստորեն, գործող նախագահին թողնելով մրցակցությունից դուրս: Որպես չառաջադրման հիմնավորում ՀՀ երկրորդ նախագահը 2013 թ. նախագահական ընտրություններից առաջ տված իր հարցազրույցներից մեկում նշում էր, որ ժամանակին ինքն է առաջարկել գործող նախագահին որպես հաջորդողի, հետևաբար հասկանալի է նաև նրա վերընտրվելու ցանկությունը, բացի այդ, անընդունելի էր համարում պայքարը, երկու վաղեմի գործընկերների միջև¹⁵: Ուշագրավ է նաև նույն տեղում նրա արտահայտած այն միտքը, որ քաղաքական կոմպրոմիսի փնտրտուքը Հայաստանում վերածվել է մանրածախ քաղաքական առևտրի¹⁶: Վերջին տարիների ՀՀ քաղաքական զարգացումներում կարելի է նշել նման ստվերային հիմքով, օլիգոպոլիկ, կարտելային համաձայնությունների բազմաթիվ օրինակներ, որոնք, իրենց հերթին, անհնար են դարձնում արդյունավետ հանրային վերահսկողության իրականացումը նմանատիպ պայմանավորվածությունների կատարման նկատմամբ, ինչպես նաև էապես խոչընդոտում են իշխանության հաշվետվողականության ինստիտուտի կայացումը:

Մի կողմ թողնելով սահմանադրական փոփոխությունների ներծին թե արտածին գործոններով պայմանավորվածության հարցը, այնուամենայնիվ, ինչպես քաղաքական ինստիտուտների միջև հնարավոր առճակատումներից խուսափելու, այնպես էլ քաղաքական հակամարտությունների և երկխոսությունների ինստիտուցիոնալացման տեսանկյունից պետք է փաստել, որ 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ին ընդունված Մահմանադրության նոր տարբերակը մի կողմից հանում է իշխանության ճյուղերի միջև հավանական հակամարտությունն ու լարվածությունը, իսկ մյուս կողմից՝ նախատեսում քաղաքական կոնֆլիկտների ինստիտուցիոնալացման ու երկխոսության հաստատման նոր հարթակներ: Մասնավորապես, ՀՀ նոր Մահմանադրության 104 հոդվածի 3-րդ մասը խորհրդարանի շրջանակներում նախատեսում է կոլեգիալության սկզբունքի կիրառման ու քաղաքական երկխոսութ-

¹⁵ Տե՛ս **Ռ. Քոչարյան**, Հուսով եմ, որ իշխանությունը կհաղթահարի այս մարտահրավերները [<http://www.2rd.am/hy/Husov-em-vor-ishkhanutyuny-khaxtahari-ays-martahravery/ref/lang>]

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը:

յան լրացուցիչ հարթակ՝ ի դեմս Ազգային ժողովի խորհրդի¹⁷, որը կազմված է ԱԺ նախագահից, նրա տեղակալներից, խմբակցությունների մեկական ներկայացուցիչներից և մշտական հանձնաժողովների նախագահներից: Եթե նախկինում ԱԺ նախագահն էր կազմում հերթական նստաշրջանների և չորսօրյա նիստերի օրակարգի նախագծերը, այնուհետև ներկայացնում ԱԺ հաստատմանը, ապա Սահմանադրության փոփոխված տարբերակով Ազգային ժողովի խորհուրդը հաստատում է հերթական նստաշրջանների և նիստերի օրակարգերի նախագծերը, ինչպես նաև իրականացնում է կանոնակարգով նախատեսված այլ լիազորություններ: Բացի այդ, անցումը խորհրդարանական կառավարման համակարգին ընդհանուր առմամբ ենթադրում է քաղաքական կոնֆլիկտների ինստիտուցիոնալացման ավելի բարենպաստ պայմաններ: Մասնավորապես, նախագահի ինստիտուտն ավելի շատ օժտված է լինում իշխանության ճյուղերի հավասարակշռման ու քաղաքական ճգնաժամերի դեպքում արբիտրաժի դերակատարման գործառույթներով: ՀՀ Սահմանադրության փոփոխությունների հայեցակարգում նույնպես ամրագրված էր, որ նախագահը առաջին հերթին պետք է ստանձնի հաշտարարի ու միջնորդի դեր՝ ունենալով երկրի զարգացման դինամիկ հավասարակշռությունն ապահովելու կարևոր առաքելություն¹⁸: ՀՀ Սահմանադրության դեպքում նախագահի իր պաշտոնավարման ընթացքում անկուսակցական լինելու պարտադիր պահանջն ու միայն մեկ անգամ ընտրվելու սահմանադրական սահմանափակումն անհրաժեշտության դեպքում անկողմնակալ, անաչառ վերաբերմունք դրսևորելու ու արբիտրաժային գործառույթներ իրականացնելու իրական հնարավորություններ են ստեղծում: Կոալիցիոն սկզբունքներով խորհրդարանական կայուն մեծամասնության ու դրա հիմքով կառավարության ձևավորման սահմանադրական նորմը (հոդված 89, կետ 3) նույնպես քաղաքական երկխոսության ինստիտուցիոնալացման իրական ներուժ է պարունակում: Սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ այս հոդվածը սահմանադրական փոփոխությունների համատեքստում առավել շատ քննարկված ու հակասական գնահատականների արժանացած դրույթներից է: Նախնական տարբերակում նշվում էր, որ Ազգային ժողովի ընտրակարգը պետք է երաշխավորի ԱԺ-ում կայուն խորհրդարանական մեծամասնության ձևավորումը¹⁹: Ընդ որում, եթե ԱԺ ընտրությունների միջոցով խորհրդարանական կայուն մեծամասնություն չէր ձևավորվում, ապա առաջարկվում էր անցկացնել ընտ-

¹⁷ Տե՛ս «ՀՀ Սահմանադրություն», ընդունված 06.12.2015 թ. [http://parliament.am/law_docs5/Sahmanadrutyun_06.12.2015.pdf]

¹⁸ Տե՛ս «ՀՀ Սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ», Եր., 2014, էջ 33 [<http://www.parliament.am/library/sahmanadrakan%20barepoxumner/hayecakarg.pdf>]

¹⁹ Տե՛ս Սահմանադրության 1-15 գլուխների նախագծի նախնական տարբերակը [<http://moj.am/article/1353>]

րության երկրորդ փուլ, որին կարող էին մասնակցել միայն առավելազույն ձայներ ստացած երկու կուսակցությունները կամ կուսակցությունների դաշինքները²⁰: Միայն բուռն քննարկումների և հասարակական ճնշման ու քաղաքական փոխզիջման շնորհիվ այս հողվածում կատարվեց կարևոր փոփոխություն, ըստ որի՝ եթե ընտրությամբ **կամ քաղաքական կռախցիա կազմելու միջոցով** խորհրդարանական կայուն մեծամասնություն չի ձևավորվում, ապա անցկացվում է ընտրության երկրորդ փուլ: Քաղաքական կռախցիա կազմելու միջոցով խորհրդարանական կայուն մեծամասնության ապահովումն ինքնին ենթադրում է երկխոսությանին կառուցակարգերի՝ քաղաքական բանակցությունների, խորհրդակցությունների ակտիվ կիրառում, քաղաքական փոխզիջումների հասնելու արվեստ և հմտություններ, որոնց անհնար է հասնել առանց հասարակական-քաղաքական գիտակցության լուրջ փոփոխությունների, առանց հայ հասարակությունում արմատավորված համապատասխան քաղաքական երկխոսության մշակույթի: Չէ՞ որ ինչքան էլ կատարյալ լինեն քաղաքական փոխհարաբերությունների կարգավորման ինստիտուցիոնալ-նորմատիվային չափորոշիչները, այնուամենայնիվ քաղաքագիտական հայտնի ճշմարտություն է, որ մարդը չափումների չենթարկվող երևույթ է, ու մարդկային վարքագիծն անհնար է լիովին ձևայնացնել ու տեղավորել ինստիտուցիոնալ դաշտում, բացատրել գուտ իրավական-նորմատիվային տեսանկյունից: Այդ իսկ պատճառով ՀՀ-ում քաղաքական երկխոսության ինստիտուցիոնալացման գործընթացի հաջողությունը մեծապես պայմանավորված է լինելու նաև գուգահեռաբար ընթացող նոր քաղաքական երկխոսության մշակույթի ձևավորմամբ:

Բանալի բառեր - քաղաքական երկխոսություն, ժողովրդավարության համախմբում, երկխոսության ինստիտուցիոնալացում, սահմանադրական բարեփոխումներ

ХАЧИК ГАЛСТЯН – Проблема институционализации политического диалога в РА. – В статье рассматриваются вопросы, затрагивающие институционализацию в Армении политического диалога. В контексте демократических преобразований в стране раскрываются основные закономерности конституционного строительства. Речь идёт также об институционализации политических конфликтов и диалогов, эндогенных и экзогенных факторах конституционных реформ, а также новых возможностях институционализации политического диалога, кеоторые дают эти реформы.

Ключевые слова: политический диалог, консолидация демократии, институционализация диалога, конституционные реформы

---

²⁰ Տե՛ս նույն տեղը:

KHACHIK GALSTYAN – *The Problem of Institutionalization of the Political Dialogue in the Republic of Armenia.* – The article discusses the problem of institutionalization of the political dialogue in the Republic of Armenia. In the context of democratic transformation reveals the basic regularities of constitutional construction, institutionalization of political conflicts and dialogical practices, endogenous and exogenous factors of constitutional reforms, as well as new opportunities of institutionalization of the constitutional political dialogue in Armenia.

Key words: *political dialogue, democratic consolidation, institutionalization of the dialogue, constitutional reforms*

МОДЕРНИЗАЦИЯ КАК СПОСОБ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ГЛОБАЛЬНЫХ РИСКОВ

НОРАЙР ДУНАМАЛЯН

Культурное противоречие – наиболее очевидное проявление противостояния модернизации и традиционализма. Между тем институциональная форма адаптации к требованиям современности формирует основу реалистического взгляда на роль модернизации в западном культурном ареале и в странах контрмодернистской, или «догоняющей», стратегий. Противостояние между элементами традиционного порядка и модернистской системы взглядов проявляется во всех сферах жизни общества, но в основном между старыми и новыми институциональными системами. Впрочем, среди исследователей Модерна доминирует мнение об универсальности ценностной базы этого политического проекта, но отсутствии институциональной общности, так как институциональная основа Модерна претерпевает серьезную трансформацию в отличной от европейской культурной среде. В. Мартьянов считает, что, «пользуясь экономическими выгодами пребывания в миросистеме, открывающей им доступ к глобальным финансово-экономическим потокам, периферийные элиты часто лишь симулируют Модерн на институциональном и идеологическом уровне»¹. Принимая данную точку зрения, трудно согласиться с мыслью, что ценностное единство западного Модерна основано на либеральном консенсусе вокруг представлений о капиталистической системе². Ведь уже сегодня политическая конъюнктура создает условия для роста в западном обществе авторитарных тенденций по причинам социально-экономическим, миграционным, демографическим и т.п. Безопасность становится ценностью неолиберального общества, деидеологизируя его и определяя приоритетность выработки высоких технологий, лишенных культурного или нравственного наслоения.

Проблема национальной и государственной безопасности, пронизывая современное общество, напрямую связана с такими понятиями, как риск, угроза, опасность, что обусловлено ее влиянием на все стороны его жизни. В содержательном плане безопасность – явление производное от опасности, что, впрочем, отражено в самом понятии безопасности как отсутствии опасности и определенной степени защищенности. Понятие «бе-

---

¹ Мартьянов В. С. Политический Модерн за пределами Европы: ценностное единство и институциональное разнообразие // «Полития». № 3, 2010, с. 55.

² См. там же, с. 54.

зопасность» может рассматриваться в связке понятий «вызов–угроза–риск», так как данные категории характеризуют степень кризисного потенциала общества и возможности возникновения общественной опасности как таковой. В данном случае важно указать связь между модернизационными процессами в переходных обществах и схему формирования «среды риска», что проявляется в механизме функционирования этих двух процессов. Вызов – это совокупность обстоятельств, не обязательно конкретно угрожающего характера, но безусловно требующих реагирования на них. По сути, вызов определяется существованием опосредованных негативных факторов, которые в своем развитии могут привести к конфликтной ситуации, существенно изменить военно-политическую обстановку и создать прямую угрозу обществу.

Данное обстоятельство превращает вызов в первичную категорию системы «опасность – безопасность». Опасность – вполне осознаваемая, но не фатальная вероятность нанесения вреда кому-, чему-либо, определяемая наличием объективных и субъективных факторов, обладающих поражающими свойствами. Она представляет собой объективно существующую возможность негативного воздействия, в результате чего может ухудшиться состояние объекта. Так, например, традиционными признаками внешней национальной опасности выступают появление очагов военно-политической конфронтации; наличие региональных и международных кризисов и вооруженных конфликтов; создание и активная деятельность агрессивных военно-политических союзов, блоков, коалиций и т.п. В области внутренней политики такими признаками служат милитаризация экономики и духовной жизни общества; чрезмерный рост военных расходов; усиленное формирование в общественном сознании образа врага.

Угроза – наиболее конкретная и непосредственная форма национальной опасности, создаваемая целенаправленной деятельностью откровенно враждебных сил. Опасность и угроза представляют собой разные уровни состояния, подрывающего безопасность социума. Угроза – это стадия крайнего обострения противоречий, непосредственно предконфликтное состояние, когда налицо готовность одного из субъектов применить силу в отношении конкретного объекта для достижения своих политических и иных целей. Риск в самом общем виде есть возможность возникновения неблагоприятных и нежелательных последствий деятельности самого субъекта. При этом он являет собой определенные ограничения в реализации намеченных действий, связанных с тем, что не всегда удастся заранее точно просчитать, как скажутся на безопасности страны те или иные новации.

Н. Луман утверждает, что основным критерием отличия риска от опасности выступает непосредственная причастность действий субъекта к возможному ущербу. Если потенциальный урон привязывается к решению

и рассматривается как его последствие, тогда мы говорим о риске решения. Если же причины возможного урона обусловлены внешними факторами, иначе вменяются внешней среде, тогда мы говорим об опасности. Опасность – это то, «чему некто подвергается, независимо от того, действует этот некто или нет»³.

В широком смысле процесс модернизации формируется на основе формулы «вызов–адекватное реагирование», что проявляется в создании условий эффективной институциональной, экономической, социальной и иной политики государства. Именно поэтому процессы глобализации и модернизации, будучи также и формами распространения и внедрения глобальных рисков, сближают схемы формирования разнородных процессов, основывая предпосылки для саморефлексии того же процесса модернизации. Но формирование институциональной основы ценностного восприятия понятия «безопасность» создает предпосылки для пересмотра старых схем модернизационных процессов. «Культ безопасности» ведет к ужесточению общественного контроля и к установлению власти технократических элит, обеспечивающих безопасность. На этом этапе политический проект Модерна претерпевает очищение от идеологических наслоений, так как технологическая основа построения социальных и политических отношений ставит перед обществом проблему общественных благ и повторения определенных процедур. Таким образом, проект Модерна «легитимизирует» мировую капиталистическую систему через обращение к технократическим методам организации общества, где политические институты направлены на удержание власти элиты и обеспечения воспроизводства социального капитала.

Ф. Фукуяма обращается к понятию «социальный капитал», которое легко подвергается операционализации и количественным измерениям, так как «адекватное измерение социального капитала требует принимать в расчет природу коллективной деятельности, на которую данная группа способна, что включает в себя: степень сложности выполняемых действий; ценность продукта, производимого группой; возможность производства продукта при неблагоприятных условиях»⁴. Интересен тот факт, что проводится исследование социальных институтов через анализ способности общественных групп произвести продукт в виде определенного результата, то есть ценность социальной группы в данном случае определяется ее практической эффективностью. Такой подход проецируется также и на политические институты, формируя основное смысловое ядро модернистских идей. Освоение современности в процессе модернизации современного общества заключается именно в определении оптимальных вариантов производства и внедрения социальных и политических отноше-

---

³ Луман Н. Понятие риска // «Thesis», 1994, № 5, с. 152.

⁴ Фукуяма Ф. Великий разрыв. АСТ. М., 2003, с. 37.

ний, что создает прецедент процедурной основы существования современного политического дискурса, не нуждающегося в каком-либо идеологическом консенсусе.

В современных условиях модернизация претерпевает постоянные трансформации, основанные на кризисе мировой капиталистической системы и отсутствии иной модели развития. Политические тенденции, существовавшие во второй половине XX – начале XXI века, потеряли свою динамику или трансформировались в трансполитическое проявление глобального институционального кризиса. Схема модернизационных процессов, о которой мы говорили выше, не соответствует ее современной версии, так как рефлексия кризиса модернистского проекта создает обратную картину. Модернизация в современных условиях становится процессом приобщения мирового политического пространства к изменениям капиталистической системы, то есть элиты ряда государств формируют стратегию реагирования на кризис, основываясь на уже существующей схеме реагирования, а не на своем собственном видении проблем.

В данном контексте следует обратиться к концепции «индигенизации»⁵, активно используемой С. Хантингтоном для объяснения некоторых парадоксов демократизации и модернизации незападных стран, когда демократические выборы приводят к антизападным настроениям, так как кандидаты вынуждены обращаться к националистическим и религиозным лозунгам для обеспечения и удержания политической власти⁶. С. Хантингтон объясняет этот феномен кризисом западной цивилизации и кризисом модернизации как инструмента приобщения к универсальным ценностям, так как демократизация в незападных культурах приводит, прежде всего, к самоизоляции и защите собственных интересов. Можно привести множество примеров, когда незападные государства или бывшие европейские колонии выбирали отличный от западного путь экономического и политического развития, что способствовало процветанию того или иного государства. Но, будучи носителями различных языков и религий, политические элиты развивающихся стран перенимали западный опыт развития, формируя институциональную базу политической системы в соответствии с «уникальностью» национально-культурных особенностей того или иного народа. Защиту данной «уникальности» в этом случае можно ассоциировать с возможностью воспроизводства и удержания политической власти, так как культурные, религиозные и национальные особенности рассматривались и рассматриваются со стороны политических элит в качестве средства укрепления авторитарной власти.

---

⁵ **Индигенизация** – термин, обозначающий локальные тенденции к культурному обособлению и цивилизационной независимости. Индигенизация противоположна таким интегральным процессам, как ассимиляция, глобализация, вестернизация, прозелитизм и пр.

⁶ См. Хантингтон С. Запад уникален, но не универсален // «Мировая экономика и международные отношения», 1997, № 8, с. 90.

Многие исследователи не согласятся с данным тезисом, так как заимствование научных технологий и процедур не обуславливает отказ от культурного наследия, что, в свою очередь, обозначает уникальный путь политического развития. Как утверждают В. Г. Буров и В. Г. Федотова, «Рациональное здесь – не декартовское, а конфуцианское. Тем, кому покажется, что это все вообще нерациональное, придется считаться с логикой автохтонного развития в посткоммунистических странах, прежде всего – России, в Китае, Индии, Бразилии и Индонезии»⁷. Возникает вопрос: существует ли какая-либо логика автохтонного развития? Ведь большинство постколониальных и развивающихся государств были созданы искусственно в процессе колонизации и утверждения централизованного управления со стороны метрополий. Такие страны как Индия и Индонезия никогда не были едиными централизованными государствами в современных границах, поэтому логика современного политического и территориального развития этих государств могла быть внедрена только извне со стороны колониальных метрополий. Влияние авторитарных способов управления колониальными владениями в большей степени перешла и к независимым государствам, так как логика автохтонного развития и культурного многообразия могла быть обоснована только в случае эволюционного развития таких государств, как независимый Джохорский султанат и Аченское княжество в Индонезии и Малакке или сохранения определенных допетровских устоев в России. Надо отметить также большое количество искусственно созданных, но экономически успешных государств, таких как Сингапур, Южная Корея, Малайзия и другие, которые были образованы на обломках колониальных империй сравнительно недавно. Можно привести много таких примеров, но логика развития традиционных обществ была нарушена именно в XVI-XVIII веках, дав начало широкомасштабной экспансии Модерна.

Современное состояние политической системы в незападных обществах представляет собой в большинстве случаев кальку колониального управления, так как элиты независимых государств вынуждены прибегать к методам управления, которые были эффективны в колониальную эпоху, с целью предотвращения внутренних конфликтов. Проблема власти и безопасности создает новый мир, одинаково опасный для всего человечества, так как столкновение различных цивилизационных, культурных, институциональных, социальных и других моделей порождает в конечном счете безликое пространство мирового порядка.

Обращаясь к различным типам рациональности, прежде всего обратимся к практической стороне рациональности, которой касался М. Вебер в своей «Социологии религии», сравнивая пуританский и конфуцианский

---

⁷ Буров В. Г., Федотова В. Г. Китайский опыт модернизации: теория и практика // «Вопросы философии», 2007, № 5, с. 18.

типы рациональности⁸. Успех модернизации зависит от того, насколько предрасположено общество с культурной и традиционной (ритуальной) точки зрения к инструментальному изменению социальной и политической реальности и к подчинению. «Вселенная инструментальной рациональности»⁹ – это единственное место, где все понимают друг друга и нацелены на выгоду. «Культ полезности» создает подобную предпосылку, где религиозные или национальные особенности, будучи средством внутренней интеграции, становятся особенностями внешнего церемониала, но не внутренних механизмов международных отношений.

Как отмечает профессор Л. Ширинян, «когда отрицается однолинейное представление о развитии, а также модернизации и обеспечивается альтернатива культурно-цивилизационного восприятия общества, в большей степени обогащается теория и практика модернизации, появляется многообразие различных способов заимствовать опыт и сохранить национальную идентичность»¹⁰. Несмотря на многообразие различных территориально-политических образований в современном мире, можно отметить сходство целей и средств, связанных с проблемой эффективного управления. Культура, национальное самосознание и история – становятся определенным базисом правящей элиты для укрепления политической власти. Поэтому многие молодые государства пытаются найти историко-культурное обоснование своего существования, искусственно создавая себе «прошлое», как европейские государства вплоть до XX века создавали образ национального государства, основанного на едином языке и единой культуре. Подобный подход к культуре и истории как средству политического влияния объясняет авторитарный режим правления во многих молодых государствах Азии с интенсивно развивающейся экономикой. Дело в том, что удержание государственного курса на фоне размытости национально-культурной идентичности становится проблематичным, а в частных случаях – как, например, в Японии – столкновение модернистских и традиционных устоев приводит к возрождению подавленных межрегиональных противоречий внутри страны. (*Значит ли это, что 1) Япония – молодое государство, 2) в Японии авторитарный режим?*).

Успех экономических реформ объясняется сильной политической волей и адекватной оценкой текущих международных и внутривнутриполитических процессов, но технологическое и процедурное заимствование определенных достижений Запада ведет к институциональному однообразию. Именно поэтому энергичное экономическое развитие имеет краткосрочный характер (*в Ю. Корее, Сингапуре, Малайзии?*), так как поверхностное

---

⁸ См. подробнее Weber M. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1986, Bd. 1.

⁹ См. подробнее Touraine A. *Pourrons-nous vivre ensemble*. Fayard. Paris, 1997, p. 40.

¹⁰ Լ. Շիրինյան, Արդիականացման տեւություն ու պրակտիկայի հիմնախնդիրներ (պրոլեկցիա դեպի Հայաստան), Եր., 2016, էջ 33-34:

культурно-цивилизационное многообразие таит в себе отсутствие своего собственного «образа государственности». Политический режим определяется способами управления и освоения современных технологий управления, что может не касаться национальных или культурных особенностей. При принятии политических решений по всему миру доминирует модернистское мышление, так как оно, а не популистские заявления об уникальности своего политического развития определяет действия и решения, которые формируют государственный курс. Характеристика обществ, следующих азиатской модели контрмодернизации, отражена в формуле американского социолога Р. Мертон: «Крайняя степень усвоения институциональных требований ведет к ритуализму, при котором цель отбрасывается, как находящаяся за пределами достижимого, однако подчинение нравам продолжает поддерживаться»¹¹. Данная максима особенно подходит для модернизирующихся обществ и, в частности, для постсоветского пространства, где всё завязано на стабильности или попытке построить эффективную политическую систему. Тот же принцип работает и на Западе, так как политическая идеология и решения все больше подвержены поляризации.

Особенностью современного государства и основной тенденцией его развития в будущем является прагматизм и манипуляция общественным мнением, поскольку культура превратилась не в цель существования народа, а в средство политики, в том числе и на международной арене (*разве культура – цель существования народа?*). Речь идет не о противостоянии Запада и Востока, а противостоянии человека и технологии. Насколько бы философским ни был данный вопрос, сами западные страны, которые не так однородны, как может показаться на первый взгляд, страдают от неосмысленной «процедурной реальности», когда логика развития внедряется извне, разрушая органичность человеческой жизни и подчиняясь регулярным повторяющимся ритуалам. «Общество перестает быть собственно (исключительно) человеческим, преобразуясь в человеко-машинное. Не только община (community), а и общество (society) больше не современно. Вместо него возникает социотехническая система»¹².

Почему же политический проект Модерна может быть связан с философской проблемой человека, когда политический срез не просматривается в рамках современных реалий? Ответ заключается в восприятии модернизационных процессов как переноса определенного технологического опыта на новую политическую и культурную почву, которая существует вне модернистской реальности и не развивается в общепринятой системе эффективности всех сфер жизнедеятельности. Подобный порочный круг (*в*

---

¹¹ Мертон Р. Социальная структура и аномия // «Социология преступности (Современные буржуазные теории)». М., 1966, с. 307.

¹² Кутырев В. А. Культура и технология: борьба миров. М., 2001, с. 77.

чём порочный круг?) кризисного существования, где все сферы переплетаются в трансполитический клубок (что это такое?), создает предпосылки политизации человеческой жизни и привнесения в нее эффективности как ценности, но в то же время формирует новый взгляд на реальность. Человек, общество и государство больше не рассматриваются как части целого или сопряженные друг с другом реальности, потому что негативное понимание свободы создало предпосылки для формирования различных культов с приставкой «без»: безопасность и безответственность.

К. Поппер пишет, что «вследствие потери органического характера открытое общество может стать тем, что я хочу назвать “абстрактным обществом”. Оно может в значительной степени потерять характер конкретной или реальной группы людей или системы таких реальных групп»¹³. Исходя из этого, признается и бесперспективность подобного политического порядка, так как «открытое общество», освобожденного от догматики и символики, превращается в «закрытое общество одного индивида», замкнутую систему, которая не замечает внешний мир и пытается сформировать этот мир для себя. Здесь проблема заключается в отсутствии или сознательном замалчивании роли и цели человека в политике. Если в античности целью политики представлялось «благо», то сегодня – реагирование на риски.

Риск приобрел характер постоянно учитываемого условия политической и повседневной деятельности. Он объединяет все сферы современного общества, определяя беспомощность отдельного человека перед неизведанным будущим. «Распространение специализации сопровождается развитием современных институтов, а дальнейшее сужение областей специализации представляется неизбежным итогом технического прогресса. Чем более узкой становится специализация, тем более ограниченной оказывается область, в которой тот или иной индивид может претендовать на право быть экспертом; в других сферах жизни он будет находиться в той же ситуации, что и любой другой»¹⁴. Такова тенденциозность современных динамических процессов, которые формируются в одном пространстве, но производят эффект во всех остальных.

Скорее всего, дело в том, что идея единства нашего мира в конечном счете порождает действительность единого разрозненного человечества. Данный оксюморон не представляет собой риторическую уловку, а характеризует современный мир, разделенный на поверхности политическими, экономическими и культурными противоречиями, но не устоявший перед соблазном технологической унификации. Под технологией подразумевается не только материальная основа технических приспособлений современного информационного и коммуникационного общества, но и сама «техно-

---

¹³ Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1. М., 1992, с. 219.

¹⁴ Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность // «Thesis», 1994, № 5, с. 119.

логичность жизни», олицетворяющая процедурное повторение социальных, политических и профессиональных практик. В политической сфере необоснованность процедур превращается в кризис и переходит в другие сферы, поэтому мы говорим, прежде всего, о политике как всепроницающей сущности Модерна, а не экономике и т.д. Современная политика касается всех сфер жизнедеятельности человека, хотя инструментарий и способы реализации ее решений могут быть заимствованы из других сфер. Это не отменяет исключительности политического видения процессов, которые все более уплотняют современную реальность, забывая о человеке и его развитии.

К. Поппер противостоял политическим мыслителям прошлого, утверждавшим, что имеют место объективные законы истории, но сам попал в идеологическую ловушку «открытого общества», так как отрицание существования объективного и все идеи об «объективизации» реальности в конце концов приводят к идее «конструирования». Ранние модернисты и идеологи модернизации были убеждены в возможности конструирования и успехе социальной инженерии в различных уголках мира, но современные процессы показали обратное. Осмысление развития этносов, наций, народов и государств до новейшего момента обозначило контуры уникальности будущего, лишённого национально-культурных особенностей в их сущностной формулировке. Культуротворчество как единство цели и средств сохранения человека и сообщества передало позиции технологической унификации будущего, где политические отношения будут подчинены конкретной производственной логике развития. Данная тенденция объективна, и отрицание объективных реалий политических процессов на фоне развития постнеклассических (?) научных теорий представляется несостоятельным. Наоборот, отрицание объективности и историчности политических процессов породило современные конспирологические теории. Но не стоит искать логику там, где ее нет. Политическая деятельность и все пространство политического подчинено объективному становлению проекта Модерна, так как человек был вырван из действительности, и новая «политическая» парадигма может появиться в будущем только при условии нового осмысления роли и места человека в мире будущего.

Ключевые слова: кризис, модернизация, глобализация, безопасность, риск

ՆՈՐԱՅԳ ԴՈՒՆԱՄԱԼՅԱՆ – Արդիականացման գործընթացը գլոբալ ռիսկերի տարածման միջոց – Հոդվածում վերլուծվում են արդիականացման և գլոբալացման գործընթացները որպես գլոբալ ռիսկերի տարածման միջոց մոդերնիստական և ավանդական արժեքների անհամապատասխանության պատճառ: Արդի հասարակական և քաղաքական հարաբերությունների «տեխնոլոգիական» մոդելը մշակույթը դիտարկում է որպես որոշ քաղաքական նպատակների ձեռքբերման գործիք: Արդի ոչ արևմտյան հասարակությունների

զարգացման տրամադրությունը նույնպես հիմնված է արդյունավետ կառավարման արժեքների վրա և ձևակերպվում է որպես Մոդեռնի նախագծի իմիտացիա: Կարևորվում են մարդու խնդիրը ժամանակակից տեխնոկրատիկ հասարակության շրջանակներում և ապագա աշխարհում մարդու դերի վերախմաստավորման համար պայմանների ստեղծման անհրաժեշտությունը:

Բանալի բառեր - *ճգնաժամ, արդիականացում, գլոբալացում, անվտանգություն, ռիսկ*

NORAYR DUNAMALYAN – *Modernization Process as a Tool of Spreading Global Risks.* – The article analyzes the contemporary processes of modernization and globalization as a way to spread global risk due to mismatch of modernist and traditional values. "Technological" model of modern social and political relations considers culture as an instrument for achieving certain political objectives. The logic of the development of modern non-Western societies is also based on the values of good governance and, as a rule, formulated on the basis of the simulation elements of the political project of Modernity. There is also a modern technocratic society, the problem of man and the need to create conditions for rethinking the role and man's place in the global world of the future.

Key words: *crisis, modernization, globalization, security, risk*

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

1. **Հրանուշ Հակոբյան** – իրավագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ սփյուռքի նախարար
Грануш Акопян – доктор юридических наук, профессор, министр диаспоры РА
Hranush Hakobyan – Sc. D. In Political Science, Professor, RA Minister of Diaspora
2. **Շիրակ Թորոսյան** – ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի ասիստենտ, ՀՀ Ազգային ժողովի պատգամավոր
Ширак Торосян – ассистент кафедры международных отношений и дипломатии ЕГУ, депутат Национального Собрания РА
Shirak Torosyan – Assistant Professor of the Chair of International Relations and Diplomacy, YSU, Deputy of the National Assembly of RA
3. **Գրիգոր Բալասանյան** – պատմական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի դոցենտ
Григор Баласанян – кандидат исторических наук, доцент кафедры международных отношений и дипломатии ЕГУ
Grigor Balasanyan – PhD, Associate Professor of the Chair of International Relations and Diplomacy, YSU
Էլ. փոստ՝ g.balasanyan@ysu.am, grigorbilasanyan@mail.ru
4. **Էրիկ Ղավթյան** – ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի ասպիրանտ
Эрик Давтян – аспирант кафедры международных отношений и дипломатии ЕГУ
Erik Davtyan – PhD student of the Chair of International Relations and Diplomacy, YSU
Էլ. հասցե՝ erikdavtyan92@gmail.com
5. **Դավիդ Սարկիսյան** – ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի ասպիրանտ
Давид Саркисян – аспирант кафедры международных отношений и дипломатии ЕГУ
David Sarkisyan – PhD student of the Chair of International Relations and Diplomacy, YSU
Էլ. փոստ՝ sarkisyan_d@yahoo.com
6. **Խաչիկ Գալստյան** – քաղաքագիտության թեկնածու, ԵՊՀ քաղաքական գիտության պատմության և տեսության ամբիոնի դոցենտ
Хачик Галстян – кандидат политологии, доцент кафедры теории и истории политической науки ЕГУ
Khachik Galstyan – PhD, Associate Professor of the Chair of Theory and History of Political Science, YSU
Էլ. փոստ՝ khgalstyan@yahoo.com

7. **Նորայր Դունամալյան** – Ռուս-հայկական համալսարանի քաղաքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ
Норайр Дунамалян – аспирант кафедры политологии Российско-Армянского университета
Norayr Dunamalyan – PhD student of the Chair of Political Science, Russian-Armenian University
Էլ. փոստ՝ n.dunamalyan1991@gmail.com

**«ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ»
ՀԱՆԴԵՄԻ 2016 Թ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ**

№ 1

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

<i>Շիրակ Թորոսյան</i> – 1920 թ. մայիսի 7-ի ռուս-վրացական դաշնագիրը և Բաթումի հանձնումը Վրաստանին.....	3
<i>Դավիդ Սարկիսյան</i> – Ռուս-գերմանական հարաբերությունները ներկա փուլում.....	19

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Խաչիկ Գալստյան</i> – Քաղաքական երկխոսության հիմնախնդիրը ժողովրդավարության անցման համատեքստում	32
<i>Ալեն Ղևոնդյան</i> – Դաշինքների մեկնաբանման տեսահայեցակարգային մոտեցումները արևմտյան գիտական դիսկուրսում	49
<i>Մազրա Արսենյան</i> – Խորհրդարանական մշակույթի կայացման քաղաքական նախադրյալների հարցի շուրջ.....	63
<i>Լիլիթ Ստեփանյան</i> – «Հասարակական կազմակերպություն» հասկացության սահմանումն ու կայացման իրավական հիմքերը.....	71

№ 2

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

<i>Գեղամ Պետրոսյան</i> – Անդրկովկասի ներքին և արտաքին քաղաքական իրավիճակը (1917 թ. հոկտեմբեր - 1918 թ. փետրվար).....	3
<i>Մարութ Վարդապարյան</i> – ՌԴ քաղաքակրթական նույնականացման հիմնախնդիրն արտաքին քաղաքականությունում	15
<i>Լուսինե Պետրոսյան</i> – Հայաստան-Իրան տնտեսական հարաբերությունները (1991-2008 թթ.).....	36
<i>Նաիրա Ղազարյան</i> – Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունների դիրքորոշումը հայկական սփյուռքի և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության հանդեպ (1990-ական թվականների առաջին կես).....	43

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Աշոտ Ալեքսանյան</i> – Ցիվիլիարխիայի ինդեքսի մշակման փորձ.....	52
<i>Էդգար Քալանթարյան</i> – Մանիպուլյացիոն մեթոդները կառավարման համակարգում.....	68
<i>Հայկունի Մկրտչյան</i> – Թվային դիվանագիտություն. հնարավորություններ և հեռանկարներ.....	78

№ 3

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

<i>Հրանտշ Հակոբյան</i> – Սփյուռքագիտության արդի հիմնախնդիրները.....	3
<i>Շիրակ Թորոսյան</i> – Արդահանի հարցը հայ-վրացական հարաբերություններում և խնդրի ժամանակավոր լուծումը (1919 թ. մայիս-դեկտեմբեր).....	16
<i>Григор Баласанян</i> – Стратегия РФ в азиатско-тихоокеанском регионе.....	27
<i>Эрик Даевян</i> – Трехстороннее военное сотрудничество Турции, Грузии и Азербайджана (ноябрь 2012 г. - май 2016 г.).....	37
<i>Давид Саркисян</i> – Сравнительный анализ стратегий Германии в ответ на военно-политические кризисы 2008 г. и 2014 г.....	45

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Խաչիկ Գալստյան</i> – Քաղաքական երկխոսության ինստիտուցիոնալացման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում.....	57
<i>Норайр Дунамалян</i> – Модернизация как способ распространения глобальных рисков	68

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

INTERNATIONAL RELATIONS

<i>Հրանուշ Հակոբյան</i> – Միջուկազիտության արդի հիմնախնդիրները.....	3
<i>Грануш Акопян</i> – Актуальные проблемы диаспороведения	
<i>Hranush Hakobyan</i> – Modern problems in Diaspora Studies	
<i>Շիրակ Թորոսյան</i> – Արդահանի հարցը հայ-վրացական հարաբերություններում և խնդրի ժամանակավոր լուծումը (1919 թ. մայիս-դեկտեմբեր).....	16
<i>Ширак Торосян</i> – Вопрос Ардагана в контексте грузино-армянских отношений и временное его урегулирование (май – декабрь 1919 г.)	
<i>Shirak Torosyan</i> – Question of Ardahan in the context of the Georgian-Armenian relations and the temporary settlement of the question (from May to December of 1919)	
<i>Գրիգոր Բալասանյան</i> – Стратегия РФ в азиатско-тихоокеанском регионе	27
<i>Գրիգոր Բալասանյան</i> – ՌԴ ռազմավարությունը Ասիա-Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում արդի փուլում (ռուս.)	
<i>Grigor Balasanyan</i> – The Strategy of the RF in the Asia-Pacific region in the present stage (Rus.)	
<i>Քրիկ Դավթյան</i> – Трехстороннее военное сотрудничество Турции, Грузии и Азербайджана (ноябрь 2012 г. - май 2016 г.).....	37
<i>Քրիկ Դավթյան</i> - Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև եռակողմ ռազմական համագործակցությունը (2012 թ. նոյեմբեր – 2016 թ. մայիս) (ռուս.)	
<i>Erik Davtyan</i> - Trilateral Military Cooperation between Turkey, Georgia and Azerbaijan (November 2012 – May 2016) (Rus.)	
<i>Դավիթ Տարկիսյան</i> – Сравнительный анализ стратегий Германии в ответ на военно-политические кризисы 2008 г. и 2014 г.....	45
<i>Դավիթ Մարկիսյան</i> – 2008 թ. և 2014 թ. ռազմաքաղաքական ճգնաժամերի ընթացքում Գերմանիայի ռազմավարությունների համեմատական վերլուծություն (ռուս.)	
<i>David Sarkisyan</i> – Comparative Analysis of German Strategies in Response to the Military-Political Crises of 2008 and 2014 (Rus.)	

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ПОЛИТОЛОГИЯ
POLITICAL SCIENCE

<i>Խաչիկ Գալստյան</i> – Քաղաքական երկխոսության ինստիտուցիոնալացման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում	57
<i>Хачик Галстян</i> – Проблема институционализации политического диалога в РА	
<i>Khachik Galstyan</i> – The Problem of Institutionalization of the Political Dialogue in the Republic of Armenia	
<i>Норайр Дунамалян</i> – Модернизация как способ распространения глобальных рисков.....	68
<i>Նորայր Դունամալյան</i> – Արդիականացման գործընթացը գլոբալ ռիսկերի տարածման միջոց (ռուս.)	
<i>Norayr Dunamalyan</i> – Modernization Process as a Tool of Spreading Global Risks (Rus.)	
Տեղեկություններ հեղինակների մասին.....	78
Сведения об авторах	
Information about the Authors	
«Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն» հանդեսի 2016 թ. բովանդակությունը.....	80
Содержание журнала "Вестник Ереванского университета: Международные отношения, Политология" за 2016 г.	
The annual contents of the "Bulletin of Yerevan University: International relations, Political science " in 2016	

Հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ: Հրատարակվում է 2010 թվականից:
Իրավահաջորդն է 1967-2009 թթ. հրատարակված «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի:
Журнал выходит три раза в год. Издается с 2010 года. Правонаследник издававшегося
в 1967-2009 гг. журнала "Вестник Ереванского университета".
The Bulletin is published thrice a year. It has been published since 2010. It is the successor
of "Bulletin of Yerevani University" published in 1967-2009.

Խմբագրության հասցեն. Երևան, Ալեք Մանուկյան փող., 1, 107
Адрес редакции: Ереван, ул. Алек Манукяна 1, 107
Address: 1, 107, Alek Manoukian str., Yerevan

Հեռ. 060 710 218, 060 710 219

Էլ. փոստ՝ ephbanber@ysu.am
Կայք՝ ysu.am

Վերստուգող սրբագրիչ՝
Контрольный корректор
Proofreader

Գ. Գրիգորյան
Г. Григорян
G. Grigoryan

Համակարգչային ձևավորում՝
Компьютерная верстка
Computer designer

Մ. Աբգարյան
М. Абгарян
M. Abgaryan

Ստորագրված է տպագրության 09. 12. 2016:
Տպարանակ՝ 100: Չափսը՝ 70x108 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ:
Տպագրական 5 մամուլ: